

IMITAȚII ȘI FALSURI DUPĂ MONEDE ROMANE TÂRZII DESCOPERITE LA ULMETUM (SEC. IV-V P. CHR.)

Dan VASILESCU

Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: vasilescu.n.dan@gmail.com

Abstract: Among the monetary finds from Ulmetum (Scythia province), there are 24 Late Roman pieces, divided into three categories: counterfeits (2 pcs.), imitations (15 pcs.) and uncertain imitations (7 pcs.). The counterfeits still show traces of gilding and were made after solidi issued by Constantine II or Constantius II (VICTORIA AVGVSTORVM type), respectively Theodosius II (IMP XXXXII COS XVII P P type). The category of imitations includes exclusively pieces of AE3 and AE4 module, of which 12 are made by striking and one possibly by pressing. They reproduce the following prototypes issued from 353/354 to 474: FEL TEMP REPARATIO (FH3) – 1 pc., GLORIA ROMANORVM (8) – 1 pc., SALVS REIPVBLICAE (1/2) – 1 pc., „Victory advancing left” (general type) – 1 pc., VIRTVS EXERCITI (2) – 2 pcs., CONCORDIA AVG (3)/CONCORDIA AVGGG (cross) – 4 pcs., GLORIA ROMANORVM (11) – 1 pc., Marcian monogram (lead) – 1 pc., Leo I monogram – 1 pc. The imitations of „Victory advancing left” and GLORIA ROMANORVM (11) types belong to the same monetary group, with 410-423 as terminus post quem. Two other specimens are coin-shaped lead rounds, specific to the 5th century. One of the seven uncertain pieces is of SALVS REIPVBLICAE (1/2) type and made in a different style, which does not allow us to identify it as an official or unofficial product. The others seem to be unstruck flans with a predominantly gray colour of the metal, an aspect that could be explained by the use of a copper-based alloy with high lead content, also observed in the case of Leo’s monogram imitation.

The major transformations that took place in the monetary mass at the end of the 4th century and until the reform of Anastasius in 498 is also reflected in the finds at Ulmetum, a period that coincides with the fortification’s first major phase of function (about 390/400-470/480). These were captured by an archaeological-numismatic approach, with emphasis on analogies both from Dobrudja and from other parts of the Empire. If a fraudulent character may be assumed for counterfeits, imitations can be viewed as *monnaie de nécessité*.

Rezumat: Printre descoperirile monetare de la Ulmetum (provincia Scythia), se remarcă 24 de piese romane târzii, distribuite în trei categorii: falsuri (două ex.), imitații (15 ex.) și imitații incerte (7 ex.). Falsurile prezintă încă urme de aurire și au fost realizate după solidi emiși de Constantin II sau Constantius II (tip VICTORIA AVGVSTORVM), respectiv Theodosius II (tip IMP XXXXII COS XVII P P). Categoria imitațiilor cuprinde exclusiv piese de modul AE3 și AE4, dintre care 12 sunt confecționate prin batere și una posibil prin presare. Acestea reproduc următoarele prototipuri emise în intervalul 353/354-474: FEL TEMP REPARATIO (FH3) – 1 ex., GLORIA ROMANORVM (8) – 1 ex., SALVS REIPVBLICAE (1/2) – 1 ex., „Victoria avansând spre stânga” (tip general) – 1 ex., VIRTVS EXERCITI (2) – 2 ex., CONCORDIA AVG (3)/CONCORDIA AVGGG (cruce) – 4 ex., GLORIA ROMANORVM (11) – 1 ex., monogramă Marcian (plumb) – 1 ex., monogramă Leo I – 1 ex. Imitațiile de tip „Victoria avansând spre stânga” și GLORIA ROMANORVM (11) aparțin aceluiași grup monetar, cu terminus post quem 410-423. Alte două exemplare reprezintă runde monetiforme din plumb, specifice sec. al V-lea. Una dintre cele șapte piese incerte este de tip SALVS REIPVBLICAE (1/2) și realizată într-un stil aparte, care nu ne permite însă identificarea sigură ca produs oficial sau neoficial. Celelalte par a fi pastile neștanțate, la toate remarcându-se nuanța predominant gri a metalului, aspect ce s-ar putea explica prin folosirea unui aliaj pe bază de cupru cu un conținut ridicat de plumb, observat și în cazul imitației de la Leo I.

Transformările majore care au avut loc în masa monetară de la sfârșitul sec. al IV-lea și până spre reforma lui Anastasius din anul 498 se reflectă și în descoperirile de la Ulmetum, interval care coincide cu prima perioadă majoră de funcționare a fortificației (cca 390/400- 470/480). Acestea au putut fi surprinse printr-o abordare arheologico-numismatică, cu accent pe analogii atât din Dobrogea, cât și din alte părți ale imperiului. Dacă pentru falsuri caracterul fraudulos pare evident, imitațiile pot fi considerate *monnaie de nécessité*.

Keywords: Ulmetum, Late Roman coins, counterfeits, solidus, base metal imitations, copper and lead blank flans.

Cuvinte cheie: Ulmetum, monede romane târzii, falsuri, solidus, imitații din metal comun, pastile de cupru și plumb neștanțate.

INTRODUCERE

Identificată de Vasile Pârvan la începutul sec. al XX-lea¹, fortificația romană târzie și bizantină timpurie de la Ulmetum (com. Pantelimonu de Sus, jud. Constanța) a beneficiat în ultimii ani de ample cercetări arheologice², care au furnizat un număr substanțial și variat de artefacte. Printre cele mai frecvente descoperiri se numără monedele, majoritatea din perioada romană târzie (294-491), cu o proporție de peste 80%. Articolul de față are în vedere continuarea valorificării acestui segment numismatic prin prezentarea a 24 de monede atipice³, cu accent pe analogii și contextul arheologic⁴, toate aflate în colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța (MINAC). Piese supuse analizei provin din descoperiri efectuate în intervalul 2007-2019 și au fost împărțite în trei categorii: falsuri (două ex.), imitații (15 ex.) și imitații incerte (șapte ex.).

În ceea ce privește terminologia utilizată, prin „falsuri” ne referim la monedele realizate dintr-un miez de metal inferior, acoperit cu aur sau argint, echivalate în epocă cu emisiunile oficiale din metal prețios. Acestea mai sunt cunoscute și sub denumirea de *subaeratus* ori „fourré”⁵, fiind adesea produse în ateliere clandestine și distribuite cu scopul de a obține un profit, deci au un caracter preponderent fraudulos. Se pare că falsificarea sau alterarea monedelor de aur în perioada romană târzie a constituit o problemă suficient de îngrijorătoare pentru stat, dovadă emiterea legilor menite a împiedica amploarea fenomenului și grija acordată verificării cu strictețe a greutății lor⁶.

Termenul de „imitație” acoperă o gamă variată de piese și poate fi aplicat indiferent de metalele utilizate, dar ridică numeroase probleme, cum ar fi cele legate de proveniență, răspândire teritorială, datare, motivație sau gradul de acceptare. Imitațiile obișnuite au la bază un prototip oficial, cu detalii iconografice simple sau complexe, reprodus mai mult ori mai puțin fidel⁷. După cum vom vedea, au existat însă și pastile neștanțate, considerate a face parte din aceeași categorie. Din punctul de vedere al tehnicii de producție, imitațiile se realizau prin batere, turnare în tipar sau presare⁸. Este destul de probabil ca operațiunile necesare pentru obținerea în cantități apreciabile a celor ștanțate și concentrate pe un spațiu geografic restrâns să se fi desfășurat într-un cadru bine organizat⁹, implicit cu eforturi financiare mai ridicate decât în cazul pieselor turnate. Analiza asupra mai multor tezaure din sec. al IV-lea a relevat, în numeroase cazuri, existența unui decalaj redus între prototip și imitație¹⁰, situație care pare a se menține și în secolul următor¹¹.

¹ Vasile Pârvan a întreprins patru campanii succesive de săpătură, derulate între anii 1911-1914, ale căror rezultate au fost publicate sub forma a trei rapoarte detaliate (Pârvan 1912; Pârvan 1913; Pârvan 1915).

² Rapoartele de săpătură se regăsesc în *Cronica Cercetărilor Arheologice*, corespunzătoare campaniilor 2004-2012, 2014-2016 și 2018-2019.

³ Vasilescu 2018a, cu bibliografia anterioară; Vasilescu 2018b.

⁴ Pentru stratigrafia generală a platoului ocupat de fortificație, vezi Băjenaru *et alii* 2010; Băjenaru 2018.

⁵ Preda 2008, 272.

⁶ Hendy 1985, 320-324, 329-332. Pentru verificarea greutății *solidi* au fost create niște ponduri speciale din metal comun numite *exagia*, cunoscute începând cu domnia lui Iulian Apostatul (361-363) și preluate ca model în epoca bizantină (Kent 1994, 8-11).

⁷ Preda 2008, 159.

⁸ Bijovsky 2012, 119-122; Culică 1972, 278. Pentru exemple privind modalitățile de confecționare a pastilelor, vezi Hill 1949, 3.

⁹ Bastien 1985, 144.

¹⁰ Bastien 1985, 164-171.

¹¹ Bijovsky 2012, 106.

Recunoașterea imitațiilor poate fi dificilă și implică o analiză atentă, ce presupune verificarea mai multor parametri: datele tehnice (material, ax, dimensiuni, greutate), tehnica de producție, stilul (iconografie și legende), aria de răspândire, frecvența prototipului¹². În mod convențional, imitațiile romane târzii din metal comun (cupru și aliaje) mai sunt numite și „imitații barbare”, termen utilizat în sens peiorativ, de vreme ce majoritatea exemplarelor provine din interiorul imperiului. Pornind de la această titulatură, G. Hill a propus împărțirea lor în trei categorii, după gradul de „barbarizare”: piese de bună calitate, care reproduc până la detaliu originalele și prezintă rareori greșeli de ortografie; piese cu abateri ce pot fi sesizate mai ușor, remarcându-se prin legende deseori indescifrabile și tendința de simplificare a formelor; piese „barbarizate”, executate într-o manieră neglijentă, fără intenția de a crea o copie reușită, uneori prototipul fiind greu de identificat¹³. După G. Boon, imitarea putea căpăta un caracter „endemic” sau „epidemic”¹⁴, clasificarea realizându-se în funcție de numărul de piese identificate, datarea lor și a prototipurilor, durata aproximativă de circulație și distribuția geografică. Se pare că, în majoritatea cazurilor, principalul declanșator al unui „val epidemic” l-a reprezentat aprovizionarea insuficientă cu numerar¹⁵, iar imitațiile erau produse ca *monnaie de nécessité*. Atitudinea statului față de aceste emisiuni ar fi fost una de oarecare toleranță, deși, din perspectivă legislativă, confecționarea și punerea lor în circulație constituiau infracțiuni, ceea ce sugerează, mai degrabă, incapacitatea autorităților de a controla fenomenul¹⁶. Tocmai de aceea, opiniile specialiștilor oscilează între a le considera falsuri sau monede de necesitate. Indiferent de caracterul juridic, cert este faptul că fenomenul imitării monedelor romane târzii a cunoscut o largă răspândire, cu o intensitate mai ridicată, pe faze bine conturate, în *Britannia*¹⁷, *Gallia*¹⁸, *Hispania*¹⁹ sau Orient²⁰.

De pe teritoriul Dobrogei provin două falsuri romane târzii, unul descoperit în împrejurimile orașului Constanța și celălalt la Măcin. Ambele au fost realizate dintr-un miez de cupru acoperit cu o foiță de aur, după *solidi* emiși de Theodosius I la Mediolanum (tip VICTORIA AVGG), respectiv Constantinopolis (tip CONCORDIA AVGGG). Acestea se remarcă atât prin greutatea scăzută, cât și prin corectitudinea legendelor și a iconografiei, detalii folosite drept argument pentru o proveniență oficială, considerându-se monede „fiduciare” create cu scopul de a plăti *foederati* vizigoți²¹. Imitațiile care reproduc emisiuni din metal comun apar semnalate atât în depozite, cât și izolat. Chiar dacă nu au beneficiat încă de o cercetare unitară²², o parte din acestea au fost totuși reunite și prezentate succint într-un

¹² Bijovsky 2012, 103, fig. 11.

¹³ Hill 1950, 234. Este de remarcat faptul că există totuși imitații care nu pot fi incluse într-o singură categorie, deoarece ștanțele folosite la producerea lor au fost lucrate diferit din punct de vedere calitativ (Bastien 1985, 159-161).

¹⁴ Boon 1988, 102.

¹⁵ Boon 1988, 113. Cf. Bastien 1985, 171-173, cu o discuție limitată la perioada 318-363.

¹⁶ Bastien 1985, 173-175.

¹⁷ Hill 1950, 237-253; Boon 1988, 135-142.

¹⁸ Pilon 2016.

¹⁹ Hernando 2000.

²⁰ Bijovsky 2012, 106-129.

²¹ Severeanu 1919, cu identificare eronată a atelierului pentru piesa descoperită la Constanța, exerga fiind citită sub forma **CON**, în loc de **COM**. Conform catalogului folosit ca referință acum, trimerile la cele două prototipuri sunt următoarele: Pearce 1951, 77, nr. 5(f) sau 78, nr. 8(b)/1 (Constanța), respectiv Pearce 1951, 231, nr. 71(b) (Măcin).

²² La o comparație cu alte zone din România, am remarcat atenția acordată în mod particular imitațiilor romane târzii din Banat (Gudea, Găzdac 2003; Șeptilici 2010).

studiu mai amplu, dedicat monedei romane târzii în *Barbaricum*²³. Pe lângă cele repertoriate de autorul respectiv, au putut fi identificate și alte exemplare edite, fie doar menționate, fie publicate în detaliu, majoritatea cu loc de descoperire cunoscut²⁴. Este de reținut faptul că încă de la primele semnalări s-a încercat explicarea motivelor care au determinat producerea lor și au fost atribuite inițial goșilor²⁵, apoi populației locale provinciale²⁶. În ceea ce privește descoperirile de la Ulmetum, aveam atestate două imitații de modul AE4²⁷, una de tip VICTORIAE DD AVGGQ NN și cealaltă de tip CONCORDIA AVG (1), fiecare aflată în compoziția unui depozit din al doilea sfert al sec. al V-lea²⁸.

CATALOG

Falsuri

Constantin II sau Constantius II

1. AE (*solidus* fourré); 6h; 2,32 g; 21 x 20,4 mm; MINAC, inv. 83875.

Stare de conservare: puțin corodată, cu depuneri specifice cuprului pe ambele suprafețe; ușor îndoită.

Gradul de tocare: incert.

Observații: perforată de patru ori.

Av: **[cons]TAN – [tinvs av]G** sau **[cons]TAN – [tivs av]G**; bust diademat cu perle sau rozete, drapat și cuirasat, spre dreapta.

Rv: **[vic]TOR[ia avgvst]O[r]VM**; exerga ștearsă; Victoria șezând spre dreapta, pe o cuirasă și un scut (parțial vizibil), ține pe genunchiul stâng un scut mai mare, inscripționat cu **[vot / xx]X**; în fața ei se află un *genius* care susține scutul cu ambele mâini.

Catalog: cf. Kent 1981, Antiochia, 512-513, nr. 14, 16 sau 18, anii 337-340.

Context: Sector Nord, 11.09.2012, *passim* (recuperată din pământul scurs din movila aflată în fața porții mici de nord-est, lângă turnul T1, formată în urma degajării acesteia pe exterior în două etape, la sfârșitul sec. XIX, de către căutătorii de comori, respectiv în campania din anul 1911 a lui Vasile Pârvan).

*

Prima piesă din această categorie este un *solidus* fourré cu miez din cupru, realizat prin batere, care păstrează urme de aurire pe aproximativ 30% din suprafață, suficient cât să permită distingerea conturului reprezentărilor de pe ambele fețe și a câtorva litere, în

²³ Moisil 2009, 272-274, cu bibliografia, mai puțin în cazul celor două piese de la Tropaeum Traiani, de tip VICTORIA LAETAE PRINC PERP, pentru care vezi Ocheșeanu 2006, 220, nr. 594-595.

²⁴ Knechtel 1913, 16-17 (Dobrogea *passim*); Severeanu 1925, 13-15, unde sunt prezentate 23 de imitații cu particularități similare și aceeași proveniență (Constanța – cartierul Anadolchioi), care, în opinia noastră, ar putea alcătui un lot unitar; Mitrea 1972, 188, nr. 44 (Păcuiul lui Soare); Iacob *et alii* 2001, 209 (Argamum); Iacob 2003, 134, nr. 227 (depozit Argamum); Dima, Talmățchi 2007 (depozit Tomis); Iacob 2009, 68 (Ibida); Vasilescu *et alii* 2015-2016, 251-252, nr. 184-185 (sudul Dobrogei?); Popescu, Iacob 2016, 88, nr. 305 (Noviodunum); Isvoranu 2018, 233, nr. 9 (Argamum). Pentru imitații incerte, vezi Isvoranu 2012, 31, nr. 62 (Constanța, cartierul Viile Noi); Dima, Elefterescu 2009, 31 (Durostorum).

²⁵ Knechtel 1913, 18.

²⁶ Severeanu 1925, 15 („...ces imitations ne représentent pas des pièces frappées par des particuliers dans un but de fraude, mais que ces monnaies étaient des pièces frappées couramment par la population de race thrace, population assez inculte et pour laquelle l'art de la gravure et l'inscription ne jouait pas un rôle principal, s'intéressant seulement à la valeur du métal.”). Pentru o opinie contrară, vezi Tudor 1945, 347, nota 1.

²⁷ La indicarea nominalelor, am optat pentru folosirea terminologiei convenționale (cf. Kent 1994, 17).

²⁸ Poenaru Bordea *et alii* 1988-1989, 164, nr. 3; Vasilescu 2018a, 86, nr. 7.

negativ²⁹. Pe lângă aspect, greutatea scăzută față de etalonul oficial (4,48 g³⁰) indică clar un fals³¹. Acesta reprezintă o descoperire unică în Dobrogea pentru perioada constantiniană, unde inclusiv emisiunile de aur oficiale sunt foarte rare³², spre deosebire de frecvența mai mare a celor din a doua jumătate a sec. al IV-lea³³.

Dacă dispunerea legendei aversului este specifică lui Constantin II sau Constantius II, asocierea tipului VICTORIA AVGVSTORVM cu nominalul indică Antiochia ca singurul loc de producție al prototipului și perioada 337-346³⁴. În total, sunt atestate nouă emisiuni ale asociațiilor la domnie Constantin II, Constantius II și Constans pentru varianta cu VOT XXX pe scut, repartizate în două serii, diferențiate după lungimea legendei aversului: scurtă³⁵, respectiv lungă³⁶. Prototipul monedei de la Ulmetum se plasează în prima serie și datarea acestuia poate fi restrânsă la intervalul 337-340.

Falsul copiază un tip popular doar în vremea dinastiei constantiniene, referindu-ne aici la reprezentarea generală cu Victoria șezând spre dreapta și *genius* care susține un scut inscripționat, redată prima dată pe un medalion de aur de la Trier, emis de Constantin I în anii 313-315³⁷. După consultarea cataloagelor de referință³⁸, am repertoriat 133 de emisiuni din aur, bătute în 13 ateliere pe parcursul perioadei 317-364, reprezentând multiplii (trei), *solidi* (79), fracții (15), *semisses* (17) și 9 *siliqua* (19). În cadrul intervalului amintit, se disting două etape: anii 317-340 sunt marcați de preponderența *solidi* (83%), iar anii 340-364 se remarcă prin orientarea către producția de submultiplii, *semisses* și 9 *siliqua* (90%). Cele mai multe emisiuni din aur cu acest tip de revers au fost bătute în perioada 337-340, aproape toate *solidi* (53 din 54) și majoritatea la Antiochia (40%).

Având în vedere evidența numismatică, falsul se datează cel mai probabil în intervalul 337-350. După aparenta corectitudine a legendelor și aspectul general al reprezentărilor, acesta pare a fi produs în interiorul imperiului, poate în zona uzuală de circulație a prototipului, Orient, Asia Mică sau Peninsula Balcanică, fie cu ștanțe oficiale, mai puțin probabil, fie cu ștanțe realizate de un gravor priceput, cunoscător al limbii latine³⁹. De remarcat faptul că, circulația falsurilor după

²⁹ Pentru descrierea principalelor metode de aurire folosite în antichitate la producerea falsurilor, vezi Reiff *et alii* 2001, 1146-1147.

³⁰ Kent 1981, 55.

³¹ Indiferent de materialele utilizate, falsurile erau depistate greu, în lipsa unui control ponderal. Greutatea scăzută a acestora are o explicație. Oricât de mult s-ar fi străduit, meșterii clandestini puteau atinge cu greu standardul, deoarece, prin natura lui, aurul prezintă o densitate mai mare decât argintul și cuprul (Reiff *et alii* 2001, 1146).

³² Singura piesă cunoscută până în prezent este un *solidus* emis de Constantius II la Sirmium, provenit de la Noviodunum – Isaccea (Ocheșeanu, Vertan 1987, 164, nr. 3, cu inv. 41536; Popescu, Iacob 2016, 126, nr. 553, aceeași monedă, dar inv. 41538 și identificare completă).

³³ Iliescu 1972 (*solidus* emis de Theodosius I); Ocheșeanu, Vertan 1987, 164-165, nr. 1, 2, 4-6, 9, 11 (*solidi* de la Iulian, Iovian, Valentinian I, Valens, Procopius și Theodosius I).

³⁴ Kent 1981, 502-503.

³⁵ Kent 1981, 512-513, nr. 13-19.

³⁶ Kent 1981, 513, nr. 20-21.

³⁷ Bruun 1966, 164, nr. 8.

³⁸ Bruun 1966; Kent 1981.

³⁹ Se pare că nu doar romanii, ci și barbarii erau capabili să producă replici după acest tip comun. Un *solidus* fourré, aflat în colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, realizat printr-o tehnică similară cu piesa de la Ulmetum, prezintă caracteristici care indică o asemenea proveniență (Ardevan 1986, 246, pl. IV/52, 250, nr. 52; Găzdac *et alii* 2007, 51-52, nr. XIX, 74, cu diferențe la gramaj și transcrierea legendelor față de prima editare). Acesta copiază o emisiune de la Constantin I, tip VICTORIAE PERPETVAE, bătută la Aquileia în anul 320.

solidi în timpul domniei lui Constantius II este atestată printr-un document oficial, din anul 343, în care apare specificată pedeapsa cu arderea de viu⁴⁰.

Moneda prezintă patru perforații de formă circulară, care par a dovedi modificarea destinației inițiale ca mijloc de schimb ori bun de prestigiu, poate chiar de mai multe ori. Acestea au fost realizate printr-o sfredelire atentă, nu prin ciocănire, ceea ce ar fi cauzat o deformare inestetică a flanului în punctele de intrare și ieșire. Opțiunea indică transformarea monedei în obiect de port, posibil un medalion. Două dintre perforații sunt simetrice, fiind plasate pe axul efigiei, una în partea superioară și una în partea inferioară. Această dispunere ar fi putut avea scopul de a permite etalarea atât a efigiei, cât și a reversului. Ulterior, probabil după constatarea falsului, s-ar fi ales o altă destinație, fiind necesare două perforații suplimentare asimetrice, eventual pentru prinderea pe un material textil sau fixarea într-un colier.

Descoperirea monedei în poziție secundară face imposibilă corelarea exactă cu un nivel de locuire din fortificație. Totuși, faptul că moneda este perforată, aduce în discuție două posibilități: nivelul N4 (cca 372/375/382 – 395/400?) sau nivelul NO (sec. XVI-XVIII). Prima variantă se bazează în primul rând pe analogii din același sit, și anume trei *siliquae* transformate în medalioane, două emise de Constantius II și una de Valentinian I⁴¹. Toate au fost descoperite în preajma curtinei de nord-est și provin din contexte asociate cu materiale arheologice specifice culturii Sântana de Mureș-Černjachov⁴², a căror prezență se explică prin utilizarea unor grupuri de *foederati* la construcția fortificației⁴³.

Obiceiul de a transforma monedele din metal prețios în obiecte de port, cu semnificații apotropaice sau etalate ca simboluri de putere, a reprezentat o practică frecventă în mediul barbar⁴⁴, însă răspândită de timpuriu și în cadrul imperiului roman⁴⁵. Deși majoritatea descoperirilor prezintă o singură perforație, există și exemplare cu multiple orificii pentru fixare pe diverse materiale. Un lucru care ar mai putea indica proveniența „barbară” este aplicarea perforațiilor fără a ține cont de afectarea efigiei⁴⁶, considerată o ofensă la adresa împăratului încă din perioada Principatului⁴⁷. În ceea ce privește numărul și dispunerea perforațiilor, cea mai apropiată analogie pentru moneda de la Ulmetum o reprezintă un *solidus* oficial, emis de Constantius II, tip GLORIA REIPUBLICAE, parte dintr-un tezaur funerar mixt atribuit goților, găsit în Peninsula Crimeea⁴⁸. Așadar, există posibilitatea ca falsul să se fi aflat în posesia unui *foederatus*, poate chiar înainte de a ajunge în imperiu. Având în vedere deplasarea din poziția inițială și multitudinea de intervenții antropice succesive (antice,

⁴⁰ Grierson 1956, 249.

⁴¹ Piese sunt inedite și fac parte tot din colecția MINAC.

⁴² Despre acest concept cultural, vezi sinteza realizată la Petrescu 2010.

⁴³ Băjenaru 2018, 501.

⁴⁴ Bursche 2008; Eremić 2014. Importanța monedei în cadrul comunităților din *Barbaricum* este reliefată și de faptul că acestea nu s-au limitat doar la folosirea emisiunilor romane oficiale, ci au creat numeroase imitații din metal prețios, inclusiv piese fourré (Horsnæs 2014).

⁴⁵ Doyen 2013, x-xiv. Fixarea monedelor romane în bijuterii, mai mult sau mai puțin elaborate, fără alterarea reprezentărilor, precum în cazul perforațiilor, avea valențe estetice și constituia un indicator al prestigiului social (Morelli 2009).

⁴⁶ Eremić 2014, 129.

⁴⁷ Grierson 1956, 243-245.

⁴⁸ Ajbabin 1994, 120, 123, nr. II.1 ab, fig. II.24.

medievale, moderne) observate arheologic în mai multe puncte din cuprinsul cetății, nu putem stabili dacă piesa a fost pierdută, aruncată sau provenită dintr-un mormânt deranjat⁴⁹.

Pe de altă parte, nu trebuie pierdut din vedere faptul că obiceiul de a perfora monede s-a perpetuat și în următoarele epoci. La Ulmetum există un nivel de locuire din perioada otomană (NO), când astfel de practici erau aplicate frecvent în cazul monedelor din metal prețios. Prin urmare, nu excludem posibilitatea ca perforațiile să fi fost realizate mult mai târziu⁵⁰, deși urmele de activitate antropică se concentrează pe latura de sud⁵¹, în partea opusă a fortificației față de punctul de descoperire al piesei.

Theodosius II

2. AR? (*solidus* fourré); 6h; 1,96 g; 18,2 x 15 mm; MINAC, f.n.

Stare de conservare: corodată, cu depuneri de nuanță închisă, care par a fi specifice obiectelor cu un conținut ridicat de argint (clorură de consistență ceroasă); fragmentară.

Gradul de tocire: uzată.

Av: **[d n theodosi] – VS [p f avg]**; bust cu coif, diademat cu perle, văzut din față, ținând în mâna dreaptă sulită (peste umăr) și în mâna stângă un scut decorat cu un călăreț avansând spre dreapta.

Rv: **[imp xxxii c]OS | [xvii p p...]**; stea în câmp-stânga; **[c]OM[ob]** în exergă; Constantinopolis șezând pe tron, spre stânga, ține glob cruciger în mâna dreaptă și sceptru în mâna stângă; lângă tron se află un scut (personajul și celelalte elemente care compun iconografia sunt abia sesizabile).

Catalog: cf. Kent 1994, 262, nr. 285, tip general, anii 441-450⁵².

Context: Sector Sud (bazilică), 06.10.2014, *passim* (recuperată din pământul excavat în 2009-2010, depozitat în afara cetății, spre valea pâ râului Pantelimon).

*

Piesa are aspectul unui *solidus* oficial, uzat, însă prezența coroziunii constituie un indiciu important al falsificării. Depunerile care îi acoperă parțial suprafața și muchia sunt neobișnuite pentru o monedă de aur cu titlu ridicat și ele reprezintă mai degrabă rezultatul interacțiunii mediului de depozitare cu metalul sau metalele amestecate cu aurul din compoziția acesteia⁵³. Dispunerea coroziunii pe marginile deteriorate sugerează faptul că moneda a fost tăiată, iar părțile astfel expuse s-au degradat în timp. Explicația pare a fi realizarea falsului cu miez din argint, opțiune care oferea o aderență mai bună cu foița de aur, implicit rezistență mai mare la circulație îndelungată. Dezavantajul major era costul ridicat al investiției, estimat la cca 9-13% dintr-o emisiune originală, spre deosebire de 3-7% pentru varianta cu miez din cupru⁵⁴. Poate și din acest motiv astfel de descoperiri sunt mai rare⁵⁵.

⁴⁹ Varianta unui context funerar are la bază o analogie din cadrul aceluiași sit. Una dintre cele trei *siliquae* amintite mai sus provine dintr-un mormânt de înhumatie cu firidă laterală (M 12), implantat într-un bordei utilizat în perioada de construcție a fortificației (Băjenaru, Vasilescu 2013, 99-100).

⁵⁰ Cf. Bursche, Więcek 2010, 194, 223-224, nr. 60 (*solidus* cu patru perforații, aplicate probabil în perioada medievală).

⁵¹ Talmațchi, Vasilescu 2019, 372.

⁵² Despre semnificația tipului și datarea seriilor cunoscute, vezi Grierson 1988; Kent 1994, 80-81.

⁵³ În cazul obiectelor compozite, precum cel de la Ulmetum, degradarea este mai accentuată la metalele mai puțin nobile (Mourey 1998, 18).

⁵⁴ Reiff *et alii* 2001, 1152-1153, cu analize efectuate pe *solidi*. Având în vedere profitul care putea fi obținut și riscurile implicate, este de presupus că falsurile de bună calitate se realizau preponderent de către persoane cu resurse financiare suficiente și acces la emisiuni oficiale pentru o reproducere cât mai fidelă. Confectionarea unei piese fourré putea avea însă și o altfel de motivație, precum s-a constatat în cazul unui

La fel ca în cazul monedei precedente, stilul general și legende parțial vizibile indică confecționarea în interiorul imperiului, după anul 441. De asemenea, tipul reprodus aparține unei perioade cu o producție intensă de *solidi*, dintre care o bună parte era direcționată către *Barbaricum*⁵⁶, situație observată și pe teritoriul României⁵⁷. Chiar dacă falsul nu a fost recuperat *in situ*, pare destul de probabilă asocierea acestuia cu perioada de funcționare a fortificației, nivelul N2 (cca 450-470/480) sau N1 (540/550-600/615?). Același sit a mai furnizat trei monede de aur oficiale atribuite domniei lui Theodosius II, aflate tot în colecția MINAC: un *solidus* (tip CONCORDIA AVGG)⁵⁸ și un *tremissis* (tip „trofeu”)⁵⁹ de la acest emitent și un *tremissis* cu efigia împărătesei Pulcheria (tip „cruce în cunună”)⁶⁰. Pentru sec. al V-lea, menționăm și existența a doi *tremisses* de la Leo I (tip VICTORIA AVGVSTORVM)⁶¹, care, în opinia noastră, formează fie un mic tezaur, fie o parte dintr-unul mai mare, risipit din cauze necunoscute, ipoteză susținută mai ales de faptul că au fost bătuți cu aceleași ștanțe de avers și revers. În ceea ce privește situația descoperirilor din Dobrogea, Theodosius II este reprezentat prin patru emisiuni de aur, toate *solidi*. Acestea provin de la Constanța (și împrejurimi)⁶², Grădina (com. Târgușor, jud. Constanța)⁶³, Topalu (jud. Constanța)⁶⁴ și Histria⁶⁵. Piese descoperite la Grădina și Topalu, localități aflate la est și vest de Ulmetum, sunt de același tip monetar precum falsul, iar cea de la Histria este de tip CONCORDIA AVGG.

Imitații

Tip FEL TEMP REPARATIO (FH3)

Constantius II

3. AE3; 11h; 1,70 g; 16 × 15 mm; MINAC, f.n.

Stare de conservare: puțin corodată.

Gradul de tocare: puțin uzată.

Observații: are aversul și reversul descentrat.

Av: [...] – TIV2 P F HII; bust diademat, drapat și cuirasat, spre dreapta.

Rv: FEL TEMP | [reparatio?] (FH3); M, ● sau I în câmp-stânga; soldat roman atacând un călăreț inamic.

Catalog: cf. Kent 1981, tip general, anii 353/354-358.

pseudo-*aureus* de la începutul sec. al IV-lea, descoperit undeva în Orient. Pe baza analizei stilistice, se presupune că moneda ar proveni din mediul militar și nu a fost destinată circulației, ci, mai degrabă, realizată în cinstea unui ofițer, ca suvenir (Rone, Hollard 2010, 67-70).

⁵⁵ Într-un studiu care vizează monedele romane și bizantine timpurii de aur descoperite în Marea Britanie și Irlanda, au fost repertoriate mai multe falsuri romane târzii, dintre care doar unul prezintă miez de argint și reproduce un *solidus* emis de Valentinian I la Trier, într-un stil foarte apropiat de original și greutate de 4,38 g, puțin sub standardul oficial (Bland, Lorient 2010, 90-91, 338-339, nr. 887bis).

⁵⁶ Cf. Guest 2008, 299-302.

⁵⁷ Isvoranu, Dabîca 2009, 309-310, cu bibliografia.

⁵⁸ Kent 1994, 253, nr. 202 (inedită).

⁵⁹ Kent 1994, 264, nr. 333 (inedită).

⁶⁰ Kent 1994, 261, nr. 280. Piesa a fost semnalată la Băjenaru *et alii* 2011, 98.

⁶¹ Kent 1994, 286, nr. 611 sau 288, nr. 635. Piese apar semnalate la Băjenaru, Nopcea 2008, 218; Băjenaru *et alii* 2009, 165.

⁶² Ocheșeanu, Vertan 1987, 164, nr. 10, fără identificare completă, deoarece piesa se afla într-o colecție particulară.

⁶³ Custurea *et alii* 1998, 319, nr. 1883, atribuită eronat lui Theodosius I.

⁶⁴ Dima, Popescu 2005, 369, nr. 24.

⁶⁵ Isvoranu, Dabîca 2009.

Context: Sector Sud (bazilică), 11.09.2008, □ I 49/50, -0,70 m, dărâmtură țigle și pietre mici în nava de nord = nivelul N1B (dezafectare bazilică).

*

A doua categorie este deschisă de o imitație surfrapată probabil peste o emisiune oficială, din care se mai păstrează câteva urme slabe, pe ambele fețe, sub forma unor litere indescifrabile și porțiuni de cerc perlat. Aceasta a fost realizată cu respectarea generală a proporțiilor (aceiași nominal) și caracteristicilor prototipului (iconografie, legende), particularități ce o plasează în rândul exemplarelor de bună calitate. În ceea ce privește aversul, legenda este parțial vizibilă și se compune din litere disproporționate, una fiind chiar inversată. Bustul păstrează în mare forma subțiată, dar cu capul mai mic și gâtul mai lung, iar celelalte elemente (diadema, *paludamentum*, cuirasa) sunt redată stilizat. Scena de pe revers se apropie foarte mult de original, iar legenda pare a fi în întregime corectă, respectându-se inclusiv împărțirea uzuală (**P – R**). În ceea ce privește contextul arheologic, pare destul de probabil ca moneda să se fi aflat în poziție secundară, purtată dintr-un nivel anterior în dărâmătura corespunzătoare dezafectării finale a bazilicii.

Emisiunile oficiale de acest tip și modul au fost bătute în cantități substanțiale, pe parcursul anilor 353/4-358, situație reflectată în numărul ridicat al descoperirilor pe tot cuprinsul imperiului, inclusiv la Ulmetum⁶⁶. Se pare că imitațiile lor și ale altora din prima jumătate a sec. al IV-lea au avut o frecvență mai mare în regiunile alimentate insuficient cu numerar mărunț⁶⁷, precum *Britannia* sau *Gallia*, cu un caracter sporadic în provinciile danubiene⁶⁸, situație observată și în cazul surfrapărilor⁶⁹. Astfel, la nivelul provinciei *Scythia* sunt atestate doar patru imitații de acest fel, trei în tezaurul de la Straja (t.p.q. 377?)⁷⁰ și una în tezaurul de la Beștepe (t.p.q. 410-423)⁷¹.

Tip GLORIA ROMANORVM (8)

Neprecizat

4. AE3; 6h; 1,10 g; 15 x 13,4 mm; MINAC, f.n.

Stare de conservare: relativ bună; patină; flan fisurat.

Gradul de tocire: incert.

Observații: pastila mai mică decât ștanțele.

Av: [...] **N (V?)II**[...]; bust diademat, spre dreapta.

Rv: legenda în afara flanului; tip GLORIA ROMANORVM (8); **B?** în câmp-stânga; împărat avansând spre dreapta, trage un prizonier după el și ține *labarum*.

Catalog: cf. Pearce 1951, tip general, anii 364-378.

Context: 2012, *passim* (recuperată din pământul excavat și depozitat de Vasile Pârvan în râpa din afara cetății, în dreptul segmentului de curtină dintre turnurile T1 și T13).

⁶⁶ Până în anul 2018, au fost înregistrate 359 piese izolate, descoperite *intra* și *extra muros*.

⁶⁷ Bastien 1985, 171-175.

⁶⁸ Bastien 1985, 170.

⁶⁹ Bastien 1985, 162-163.

⁷⁰ Vertan, Ocheșeanu 1987, 164, nr. 748, 749 (MINAC, inv. 48327, 48328). După reexaminarea tezaurului, am constatat faptul că piesa nr. 749 a fost surfrapată peste o emisiune oficială de la Constantius II sau Constans, tip VOT XX MVLT XXX, particularitate nesesizată. De asemenea, am identificat o a treia imitație, neconsemnată ca atare, probabil din cauza stilului foarte apropiat de original: Vertan, Ocheșeanu 1987, 150, nr. 51 (MINAC, inv. 48299).

⁷¹ Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1990, 293, nr. 341.

*

Imitație cu trăsături „barbarizate” atât pe avers, cât și pe revers. Bustul respectă orientarea spre dreapta și se apropie ca aspect general de original, însă firele de la nodul diademei sunt redată grosolan, sub forma a două linii paralele, îngroșate și perpendiculare pe cap. De asemenea, cele câteva litere vizibile din legenda aversului apar mai mari decât de obicei. În schimb, imaginea reversului este mult stilizată și se distinge mai clar doar împăratul, reprezentat ca o siluetă care, în loc de *labarum*, ține un fel de sceptru, cu capătul superior de formă ovală.

De pe teritoriul Dobrogei cunoaștem o singură imitație realizată după acest tip, în tezaurul de la Beștepe⁷². Pe de altă parte, tipul contemporan, *SECVRITAS REIPVBLICAE*, apare copiat pe două exemplare distribuite în tezaurele Babadag I (t.p.q. 371?)⁷³ și Beștepe⁷⁴.

Tip *SALVS REIPVBLICAE* (1/2)

Arcadius ?

5. AE4; 7h; 1,00 g; 10,5 x 10 mm; MINAC, f.n.

Stare de conservare: relativ bună; patină.

Gradul de tocire: puțin uzată.

Av: **DIVICIA C (...)** (VG?); bust diademat, drapat și cuirasat, spre dreapta.

Rv: [...] – **Ο Ω** [...]; + în câmp-stânga; Victoria avansând spre stânga, cu capul întors spre dreapta, cară un trofeu și trage un prizonier după ea.

Catalog: cf. Pearce 1951, Nicomedia, 262, nr. 45(c)/5, Antiochia, 293, nr. 67(d)/3-6 sau Alexandria, 303, nr. 20(c)/2, anii 388-392.

Context: 17.07.2013, *passim* (recuperată din pământul excavat și depozitat de Vasile Pârvan în afara cetății, spre valea pârâului Pantelimon, în dreptul segmentului de curtină dintre turnurile T10 și T11).

*

Imitație după tipul *SALVS REIPVBLICAE* (1), care putea fi confundată ușor cu originalul datorită stilului apropiat. Pe avers, bustul este puțin stilizat, iar legenda indescifrabilă, lungă și neîntreruptă. Reprezentarea reversului se îndepărtează mai mult de prototip. Astfel, Victoria apare în aceeași ipostază, dar cu trăsături „barbarizate”, fără aripi, trofeul fiind redus la o simplă linie și prizonierul redat disproporționat. Simbolul din câmp-stânga, îngrămadit între corpul Victoriei și legendă, indică ca loc de producere al prototipului monetăriile Nicomedia, Antiochia sau Alexandria.

Neprecizat

6. AE4; 11h; 0,86 g; 11 x 9,5 mm; MINAC, inv. 81724.

Stare de conservare: relativ bună.

Gradul de tocire: uzată.

Observații: metal de nuanță gălbuie; pastila mai mică decât ștanțele.

Av: bust diademat, drapat, spre dreapta.

Rv: Victoria avansând spre stânga.

⁷² Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1990, 293, nr. 343.

⁷³ Poenaru Bordea 1991, 305, nr. 294. *Terminus post quem* este oferit de piesa nr. 39 din catalogul tezaurului, identificată cu emisiunea a VIII-a, seria 20 de la Thessalonica (cf. Vasić 1982, 54). Menționăm că una dintre descoperirile izolate de la Babadag – Topraichioi considerată a fi o imitație a aceluiași tip (Poenaru Bordea 1991, 294, nr. 538), reprezintă de fapt o emisiune subdimensionată a atelierului de la Alexandria, identificată după stil, în urma reexaminării lotului publicat.

⁷⁴ Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1990, 293, nr. 342.

Catalog: cf. Pearce 1951 și Kent 1994, tip general, anii 381-423.

Context: Sectorul de Est, 12.07.2008, □ I 2, complex C 2, -1,80-1,85 m, la nivel plintă și încă 10 cm dedesubt, nivelare pe vegetal antic, inclusiv peste amenajarea N4 = nivelul N3A (refacere podea).

*

Piesa face parte dintr-un grup monetar surprins într-o nivelare, alcătuit din 89 emisiuni din metal comun, de modul AE3 și AE4, cu cea mai recentă datată în anii 410-423⁷⁵. Aceasta constituie o imitație care, aparent, reproduce tipul SALVS REIPUBLICAE (1/2). Deși păstrează orientarea spre dreapta, bustul se îndepărtează de original și are un aspect caricatural, cu părul ridicat la spate, care lasă impresia unei creste de coif, iar diadema și încheietura de la *paludamentum* sunt marcate prin puncte puternic profilate. Din legenda aversului nu se disting litere, ci puncte îngroșate. Pe revers apare reprezentată Victoria avansând spre stânga, însă prezența trofeului și a prizonierului sunt incerte. Legenda apare tot sub forma unor puncte, dar mai mici, plasate la intervale diferite (••• • • • •). Nu excludem posibilitatea imitării unui alt tip general, la fel de comun, cu reprezentarea Victoriei pășind spre stânga, care ține în mâna dreaptă ridicată o cunună, iar în stânga o ramură de palmier, eventual tipul VICTORIA AVGG (1). Un indiciu este faptul că Victoria nu are capul întors spre dreapta, precum la tipul SALVS REIPUBLICAE (1/2), dar acest lucru ar putea fi rezultatul opțiunii gravurului de a simplifica scena. Având în vedere variantele prezentate, datarea prototipului nu poate fi restrânsă mai mult de intervalul 381-423. Precizăm că în componența grupului din care face parte imitația se află nouă emisiuni oficiale de tip SALVS REIPUBLICAE (1/2) și una de tip VICTORIA AVGG (1).

Monedele de tip SALVS REIPUBLICAE (1/2) sunt printre cele mai comune descoperiri din perioada theodosiană atât în *Scythia*, cât și în celelalte provincii estice. La Ulmetum, acestea ating aproximativ 74% din numărul total al emisiunilor date în perioada 383-395⁷⁶. Apariția celor două imitații, sub rezerva identificării incerte a piesei nr. 6, corespunde cu situația observată în Dobrogea, doar două descoperiri fiind înregistrate până în prezent, ambele în tezaurul de la Beștepe⁷⁷, care prezintă și 47 exemplare oficiale. Se pare însă că reprezentarea generală cu „Victoria avansând spre stânga” a fost printre cele mai preferate prototipuri alese pentru a fi reproduse în sec. IV-V, copiile fiind larg răspândite, din *Britannia* până în Orient⁷⁸. Acest lucru se află în acord cu persistența în circulație a originalelor, utilizate alături de imitațiile lor pe parcursul sec. al V-lea⁷⁹, dar și în prima jumătate a sec. al VI-lea⁸⁰.

⁷⁵ Pentru semnalare, vezi Vasilescu 2018a, 59-60, unde se precizează un total de 75 exemplare și este clarificată interpretarea inițială a primului lot recuperat în campania din anul 2006.

⁷⁶ Eșantionul de referință este format din 432 exemplare, majoritatea descoperită în anii 2006-2017.

⁷⁷ Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1990, 293, nr. 344, 345. Alte două piese descoperite la Babadag – Topraichioi nu constituie imitații (Poenaru Bordea 1991, 294, nr. 539, 540), ci produse oficiale, realizate cu ștanțe lucrate într-un mod mai neglijent, particularitate specifică îndeosebi emisiunilor de la Heraclea. Reexaminarea acestora ne-a permis formularea următoarelor completări: nr. 539 = Theodosius I, Heraclea sau Nicomedia, tip SALVS REIPUBLICAE (1); nr. 540 = Arcadius, Heraclea, tip SALVS REIPUBLICAE (1).

⁷⁸ Cf. Bijovsky 2012, 106-110.

⁷⁹ Această imagine este oferită în primul rând de tezaure, precum cel supranumit „Yale”, încheiat cu emisiuni de la Leo I (Adelson, Kustas 1960) și cel provenit de la Volo (*Thessalia*), cu cele mai recente piese din timpul lui Zeno (Adelson, Kustas 1962).

⁸⁰ Tezaurul de la Zacha (Peloponesul de Vest) constituie un bun exemplu, pentru care vezi Adelson, Kustas 1964.

Tip VIRTVS EXERCITI (2)

Arcadius sau Honorius

7. AE3; 6h; 0,93 g; 14,6 x 12,8 mm; MINAC, f.n.

Stare de conservare: relativ bună; lipsă un fragment.

Gradul de tocire: puțin uzată.

Observații: pastila mai mică decât ștanțele.

Av: : **V S [...]**; bust diademat, drapat și cuirasat, spre dreapta.

Rv: legenda în afara flanului; împărat în picioare, privind spre dreapta, ține lance și se sprijină cu mâna stângă pe un scut; în fața sa se află Victoria, care îl încoronează.

Catalog: cf. Kent 1994, tip general, anii 395-401.

Context: Sector Sud (bazilică), 25.10.2007, □ G 54, -0,45/0,50 m, în pământ întărit (vegetal post-antic), sub nivel călcare NO = nivelul N1.

*

Imitație mult „barbarizată”, executată în stil caricatural. Deși gravorul a respectat orientarea bustului, detaliile au fost redată stilizat și disproporționat, remarcându-se gâtul subțire și capul alungit. În aceeași manieră s-a executat și reversul: capul împăratului seamănă cu un bot de animal, iar Victoria este reprezentată grosolan, lipsindu-i aripa și ramura de palmier. Scutul pe care se sprijină împăratul apare sub forma unor puncte, particularitate observată pe emisiunile oficiale produse în atelierele din Propontida, în special la Nicomedia, de unde ar putea proveni prototipul. Conform contextului arheologic, moneda se afla în poziție secundară.

Arcadius sau Honorius

8. AE3; 12h; 1,02 g; 12,6 x 12,2 mm; MINAC, f.n.

Stare de conservare: bună; patină.

Gradul de tocire: puțin uzată.

Av: cap/bust diademat, spre dreapta.

Rv: anepigraf?; împărat în picioare, privind spre dreapta, ține lance și se sprijină cu mâna stângă pe un scut; în fața sa se află Victoria, care îl încoronează.

Catalog: cf. Kent 1994, tip general, anii 395-401.

Context: Sector *Extra Muros* Sud, 27.08.2019, secțiunea S I, □ 2/3, -0,45 m, la 50 cm distanță de profil S, în strat cenușos cu materiale *post sec.* III.

*

Imitație aparent surfrapată peste o emisiune oficială de tip FEL TEMP REPARATIO (FH3/4) sau SPES REIPVBLICE, din perioada 353/354-361. Pe o porțiune din marginea aversului se observă un rest de legendă greu de descifrat (**[...] NOB CA[...]**?), care ar indica un emitent cu titlul de Caesar, probabil Constantius Gallus ori Iulian. Alte urme de litere, poziționate mai spre interior, ar putea fi asociate cu ștanța imitației. În locul bustului convențional apare reprezentat un cap bombat, cu gâtul scurt, botul alungit și firele de păr redată grosolan. Diadema este incompletă și simplificată, sub forma a două șiruri paralele de puncte. Imaginea reversului a fost realizată tot în stil „barbarizat”, ambele personaje fiind reprezentate schematizat și grotesc. Datarea precisă a contextului arheologic din care provine imitația necesită cercetări mai aprofundate, însă, conform datelor preliminare, sec. al VI-lea pare a fi cel mai plauzibil. Cu toate acestea, caracterul rezidual al stratului respectiv aduce în discuție posibilitatea unui decalaj temporal semnificativ între momentul pierderii monedei și depozitarea ei finală.

În perioada 395-401, după *Partitio Imperii*, atelierele din Propontida și Orient au produs în cantități apreciabile monede de tip VIRTUS EXERCITI (2), destinate a suplimenta numerarul mărunț deja existent în provinciile estice⁸¹. Imitațiile realizate după acesta par a fi destul de numeroase și au fost semnalate inclusiv surfrapări peste emisiuni oficiale mai vechi decât prototipul⁸². Exemplarele de la Ulmetum vin să completeze numărul redus al imitațiilor din Dobrogea cunoscute până acum, singurele descoperiri edite fiind cele două piese din tezaurul de la Beștepe⁸³. Reexaminarea materialului monetar publicat ar putea oferi însă o altă imagine, după cum am putut constata în cazul depozitului Babadag V, în compoziția căruia se află o astfel de imitație, considerată monedă neprecizată⁸⁴. Cele două grupuri monetare au o structură similară și atestă circulația simultană a emisiunilor oficiale și a imitațiilor în primul sfert al sec. al V-lea⁸⁵.

Tip CONCORDIA AVG (3) / CONCORDIA AVGGG (cruce)

Neprecizat

9. AE4; 6h; 0,34 g; 9,6 x 8,4 mm; MINAC, inv. 82110.

Stare de conservare: relativ bună.

Gradul de tocire: puțin uzată.

Observații: pastila subțire și mai mică decât ștanțele; ștanțată incomplet.

Av: legenda în afara flanului; bust spre dreapta.

Rv: IIII [...] ; cruce.

Catalog: cf. Kent 1994, tip general, anii ?404-406.

Context: Sectorul de Est, 16.08.2012, □ I 4/5, complex C 2, -1,20-1,30 m, *passim* (nivelare sub pavaj sau poate chiar podea pentru pavaj – pregătire N2) = nivelul N3/N2 (nivelare C2).

*

Imitație de calitate mai slabă, care se îndepărtează de prototip în special prin reprezentarea grosolană a bustului, fără a putea distinge diadema și celelalte detalii iconografice obișnuite. Dacă crucea a constituit un element ușor de reprodus, legenda este indescifrabilă. Piesa provine dintr-un strat de pământ folosit la nivelarea complexului în care s-a descoperit moneda nr. 6 din catalogul nostru, context datat cel târziu în a doua jumătate a sec. al V-lea.

⁸¹ Tezaurul Babadag IV (Poenaru Bordea 1991, 309-316) și Halmyris I (Poenaru Bordea 2003, 158-162; cf. Ocheșeanu 2000, 471-472, unde moneda de tip VOT XXX de la Theodosius II este considerată intruziune, opinie cu care suntem de acord), provenite din cercetări arheologice controlate, au ultimele emisiuni de tip VIRTUS EXERCITI (2) și indică utilizarea la cote ridicate a nominalelor AE3 și AE4 bătute în anii 336-378 spre sfârșitul sec. al IV-lea, cu 98%, respectiv 76%. Alte două depozite descoperite la Tomis și aflate în colecția MINAC au fost atribuite aceleiași perioade, deși acestea provin din contexte neclare și prezintă structuri atipice. Astfel, după examinarea lor și a circumstanțelor în care s-au recuperat, am ajuns la concluzia că cel din *intra muros* ar putea reprezenta mai degrabă un grup specific perioadei 330-335, contaminat cu piese izolate (Poenaru Bordea 1968, 399, cu t.p.q. 337-361; Ocheșeanu 1975, cu t.p.q. 395-402), iar cel din *extra muros* este de fapt alcătuit exclusiv din descoperiri singulare (Ocheșeanu, Dicu 1983, 451-453).

⁸² Kent 1991, 49-50. Pentru exemple de imitații surfrapate care reproduc acest tip, vezi Ilisch 2016.

⁸³ Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1990, 293, nr. 346, 347.

⁸⁴ Poenaru Bordea 1991, 318, nr. 42. Menționăm că piesa se află într-o stare precară de conservare, păstrându-se sub forma a două fragmente.

⁸⁵ Această situație ar fi persistat cel puțin până spre sfârșitul sec. al V-lea, după cum ne indică tezaurul de la Volo (Adelson, Kustas 1962, 52, nr. 80).

Honorius

10. AE4; 12h; 0,43 g; 10 x 9,4 mm; MINAC, f.n.

Stare de conservare: relativ bună; patină.

Gradul de tocare: puțin uzată.

Observații: pastila mai mică decât ștanțele.

Av (citire de la dreapta la stânga): **HONO[...]**; bust diademat, drapat, spre dreapta.

Rv: **IS(O?)[...](IV?)**; exerga în afara flanului; cruce.

Catalog: cf. Kent 1994, tip general, anii ?404-406.

Context: 18.07.2013, *passim* (recuperată din pământul excavat și depozitat de Vasile Pârvan în afara cetății, spre valea pâraului Pantelimon, în dreptul segmentului de curtină dintre turnurile T11 și T12).

Imitație realizată destul de fidel după prototip. Caracterul „barbarizat” se observă în modul stilizat de redare a bustului și legendele atipice. Moneda copiată a fost emisă de Honorius, însă gravorul clandestin a ales să transpună legenda aversului cu citire inversă. Pe revers crucea este slab ștanțată, iar legenda care o înconjoară se îndepărtează mai mult de original.

Neprecizat

11. AE4; 6h; 1,08 g; 10 mm; MINAC, f.n.

Stare de conservare: relativ bună; patină.

Gradul de tocare: uzată.

Observații: are aversul și reversul descentrat.

Av: legenda ilizibilă; bust drapat, spre dreapta.

Rv: **I 3 X • • [...]**; exerga ilizibilă și parțial în afara flanului; cruce.

Catalog: cf. Kent 1994, tip general, anii ?404-406.

Context: Sector *Extra Muros* Sud, 05.08.2013, *passim* (găsită în valea pâraului Pantelimon, pe o pantă lină, aproximativ în dreptul turnului T8).

*

Imitație realizată pe o pastilă de formă pătrată, cu colțurile ușor rotunjite. Din cauza uzurii, pe avers doar bustul este vizibil, reprezentat stilizat și cu dimensiuni mai reduse decât de obicei. Reversul prezintă elemente suficiente de identificare a tipului, toate înscrise într-un cerc. Legenda a fost reprodusă folosind litere și semne, fără nici un sens.

Neprecizat

12. AE4; 12h; 0,67 g; 11 × 10 mm; MINAC, inv. 82927.

Stare de conservare: relativ bună; patină.

Gradul de tocare: uzată.

Observații: pastila de formă atipică, arcuită.

Av: **(AVG?) [...]**; bust drapat, spre dreapta.

Rv: **• • • [...]**; cruce.

Catalog: cf. Kent 1994, tip general, anii ?404-406.

Context: Sector Sud (bazilică), 16.09.2014, □ E/F 48/49 (martor), pe direcția străzii = nivelul N2 (utilizare strada A, faza 2, ocupațional).

Pl. I. Falsuri (1-2), imitații de bronz (3-13, 15) și imitații de plumb (14, 16-17) din sec. IV-V descoperite la Ulmetum (com. Pantelimonu de Sus, jud. Constanța) / Counterfeits (1-2), bronze imitations (3-13, 15) and lead imitations (14, 16-17) dating from 4th-5th century AD found at Ulmetum (Pantelimonu de Sus, Constanța County).

*

Imitație care se aseamănă ca stil cu piesa anterioară atât prin particularitățile tehnice, cât și prin aspectul general. Bustul este tot stilizat, cu capul mic, raportat la partea inferioară. Pe avers se observă câteva litere, cu citire incertă, iar pe revers legenda apare sub forma unor puncte îngroșate. De remarcat și reprezentarea ușor deformată a crucii. Moneda a fost pierdută pe o stradă, cândva în a doua jumătate a sec. al V-lea, perioadă corespunzătoare cu cea de-a doua fază de funcționare a acesteia. Distribuția cronologică a celorlalte monede asociate cu faza respectivă, confirmă circulația preponderentă a nominalelor mici la acea vreme, AE3 și AE4, majoritatea emise după anul 383 (78%).

Cele două tipuri monetare avute drept model pentru imitațiile prezentate se diferențiază doar prin legenda reversului. Acestea au fost emise în monetăriile estice, cu excepția celei de la Thessalonica, într-un timp relativ scurt și probabil concomitent. Producția ridicată și iconografia simplă ar putea reprezenta motivele principale ale copierii lor la scară largă⁸⁶. Precum în cazul tipurilor SALVS REIPUBLICAE (1/2) și VIRTVS EXERCITI (2), asemenea imitații au fost utilizate atâta timp cât au circulat și originalele sau piesele de modul asemănător⁸⁷. La Ulmetum, numărul lor este egal cu cel al emisiunilor oficiale descoperite până în anul 2018, care constituie 2,70% din totalitatea monedelor date în perioada 402-408 (149 ex.). Acestea reprezintă primele exemplare din Dobrogea semnalate ca atare⁸⁸.

Tip GLORIA ROMANORVM (11)

Honorius

13. AE3; 12h; 1,62 g; 16 x 14 mm; MINAC, inv. 81701.

Stare de conservare: relativ bună.

Gradul de tocire: puțin uzată.

Observații: are aversul ușor descentrat; ștanțată incomplet.

Av: [...] **BIAVLD**; bust diademat, drapat și cuirasat, spre dreapta.

Rv: **•IISTSS**[...]; **(S)**[...] în exergă; împăratul în picioare, cu capul întors spre stânga, ține mâna dreaptă deasupra capului unui prizonier și mâna stângă deasupra unui solicitant.

Catalog: cf. Carson, Kent 1965, tip general, anii 408-423.

Context: Sectorul de Est, 12.07.2008, □ I 2, complex C 2, -1,80 m, la nivel plintă = nivelul N3A (refacere podea).

*

Imitația aparține aceluiași grup din care face parte moneda nr. 6 și se înscrie în rândul copiilor reușite. Prototipul a fost respectat în linii mari, prin orientarea și caracteristicile bustului, iar imaginea reversului se prezintă destul de fidelă. Elementul definitoriu pentru identificare este legenda incorectă.

Imitația a fost realizată după un tip rar întâlnit în Dobrogea, emis de Honorius la Roma⁸⁹, Aquileia⁹⁰ și Siscia⁹¹. În cazul monetăriei Siscia, asocierea este incertă, deoarece exerga apare

⁸⁶ Kent 1994, 71-72.

⁸⁷ Spre exemplu, tezaurul de la Volo prezintă, pe lângă șase emisiuni oficiale, o imitație de tip CONCORDIA AVG(GG) – cruce (Adelson, Kustas 1962, 49, nr. 47-49, 54-55, nr. 117-120).

⁸⁸ Cu ocazia reverificării unor monede romane târzii edite provenite din Tomis, am constatat existența unei imitații de acest tip, identificată eronat ca emisiune oficială de tip „cruce în cunună” (Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1996, 87, nr. 131). Descrierea piesei este următoarea: pe avers bust spre dreapta și legenda **I A V** [...], iar pe revers cruce și urme de legendă.

⁸⁹ Kent 1994, 337, nr. 1355-1356.

⁹⁰ Kent 1994, 338, nr. 1358.

sub forma simplă **SM**. După o altă propunere, locul de batere ar fi tot în Peninsula Italică, la Ravenna⁹². Totuși, monedele marcate cu această exergă ar putea reprezenta emisiuni de necesitate din perioada tulbure 409-410, fără a aparține vreunei monetării propriu-zise, incluzând în aceeași categorie și tipul GLORIA ROMANORVM (10)⁹³. Deocamdată, nu este destul de clar când a fost inițiat tipul și durata de producție a lui. Variantele de datare propuse până acum sunt: 408-423⁹⁴, 409-410 – și mai târziu?⁹⁵, 417/418-?⁹⁶, 409-423⁹⁷. În ceea ce privește răspândirea tipului în imperiu, descoperirile se concentrează în Italia, cu o desfășurare mai pregnantă către est, în zonele de coastă, dar, aparent, în cantități mici⁹⁸. Având în vedere toate aceste aspecte, pare destul de probabil ca imitația să fi fost produsă în aria normală de circulație a prototipului, ceea ce ar presupune o durată destul de mare între realizarea originalului, obținerea lui de către gravorul clandestin ca model și momentul în care imitația a ajuns să fie amestecată alături de celelalte monede din depozit. Cert este faptul că nu se cunoșteau anterior alte exemplare descoperite în Dobrogea. De remarcat prezența tot la Ulmetum a două emisiuni de acest tip oficiale, una descoperită într-o structură adâncită din fața *narthex*-ului bazilicii (nivelul N2/N1) și cealaltă *passim*.

Tip „monogramă”

Marcian

14. Pb (modul AE4); ?; 0,63 g; 8 mm; MINAC, f.n.

Stare de conservare: relativ bună; îndoită.

Gradul de tocire: incert.

Av: ilizibil.

Rv: monogramă.

Catalog: cf. Kent 1994, monograma 1, anii 450-457.

Context: Sector Sud (bazilică), 22.08.2017, □ M 54/55, groapa G 57 (umplutură), -2,45 m (profil vest), în pământ brun închis, lângă perete est, găsită înainte de conturarea clopotirii = nivelul N2.

*

Imitație de tip „Izvoarele (Pârjoaia)”, realizată din plumb, probabil prin presare, care prezintă o monogramă apropiată cel mai mult de varianta oficială nr. 1. Diferența notabilă constă în inversarea literei **S**. Aceeași monogramă am regăsit-o ilustrată printre numeroasele replici în plumb descoperite la Sucidava Moesica⁹⁹, unde se pare că ar fi funcționat un atelier destinat producției acestora¹⁰⁰. Chiar dacă a fost găsită în poziție secundară, imitația provine dintr-un context datat în perioada de circulație intensă a prototipului, fără a depăși sec. al V-lea.

⁹¹ Kent 1994, 338, nr. 1359.

⁹² Grierson, Mays 1992, 194-195.

⁹³ Asolati 2001, 75-83.

⁹⁴ Carson, Kent 1965.

⁹⁵ Grierson, Mays 1992, nr. 733-734.

⁹⁶ Kent 1988, 284-285; Kent 1994, 136.

⁹⁷ Asolati 2001, 83.

⁹⁸ Asolati 2001, 84-86.

⁹⁹ Culică 1972, 289, nr. 4, 290, fig. 9/4.

¹⁰⁰ Culică 1972, 277-281.

Asemenea piese din plumb, fie imprimate, fie sub forma unor simple rondele monetiforme (cat. nr. 16-17), se datează în sec. V-VI¹⁰¹, iar apariția lor în anumite zone ale imperiului poate fi interpretată ca o consecință directă a scăderii semnificative a producției monetare oficiale, deși evidența arheologică recentă pare a contrazice parțial acest lucru¹⁰². Astfel de practici au avut mai degrabă un caracter temporar, fiind adoptate la nivel local de persoane private, cu scopul de a suplini necesarul de numerar mărunț¹⁰³. Răspândirea fenomenului în mai multe provincii a asigurat persistența imitațiilor în circulație și acceptarea lor de către populație¹⁰⁴, probabil cu acordul tacit al autorităților imperiale. Există și opinia potrivit căreia cele cu gramaj ridicat erau introduse alături de monede oficiale în pungi pentru a câștiga în greutate¹⁰⁵, fiind apoi utilizate sub această formă în tranzacțiile curente¹⁰⁶, lucru valabil, de altfel, pentru orice fel de piesă neoficială.

Descoperiri izolate de tip „Izvoarele (Pârjoaia)” au mai fost semnalate tot în mediu militar, la Durostorum¹⁰⁷, Troesmis¹⁰⁸, Noviodunum¹⁰⁹, Salsovia¹¹⁰ și Halmyris¹¹¹, fiind prezente inclusiv în centre urbane, precum Tropaeum Traiani¹¹². Distribuția lor pe teritoriul Dobrogei ar putea fi însă mult mai extinsă. Spre exemplu, printre descoperirile monetare recuperate cu ocazia cercetărilor arheologice preventive desfășurate în anul 2020 la fortificația de tip *quadriburgium* de la Ovidiu (jud. Constanța), se numără cel puțin două imitații de plumb, dintre care una realizată după tipul „cruce în cunună”¹¹³. Așadar, se observă pătrunderea acestor piese preponderent în punctele militare, caracterizate, de obicei, printr-o concentrare considerabilă de persoane, situație care implica vehicularea unui număr mai ridicat de monede. Utilizarea lor alături de emisiunile oficiale este confirmată de apariția sporadică în depozite din a doua jumătate a sec. al V-lea¹¹⁴, cu o continuitate până cel puțin în prima jumătate a sec. al VI-lea¹¹⁵.

¹⁰¹ Obiectele monetiforme din plumb nu reprezentau o inovație romană, ci erau cunoscute încă din epoca greacă și au avut destinații diferite, în funcție de zonă și împrejurări (cf. Farhi 2010, 177-182).

¹⁰² Moorhead 2012, 622-623.

¹⁰³ Culică 1972, 272.

¹⁰⁴ Descoperirile cuprind puncte situate în Italia, Albania (Butrint), Bulgaria (Nicopolis ad Istrum), Turcia (Sardis), Palestina sau nordul Africii (Moorhead 2012, 624; Bijovsky 2012, 128).

¹⁰⁵ Moorhead 2012, 624.

¹⁰⁶ Despre folosirea preponderentă a pungilor cu *nummi* în sec. al V-lea, vezi Bijovsky 2012, 45, 55-56, 100, 167. Opinia este susținută și din punct de vedere arheologic (cf. DeRose Evans 2013, 145).

¹⁰⁷ Moisil 2009, 274.

¹⁰⁸ Oberländer-Târnoaveanu 1980, 277, nr. 232-233; Popescu *et alii* 1996, 93, nr. 75.

¹⁰⁹ Oberländer-Târnoaveanu 1980, 255 și nota 37 (două exemplare); Popescu 1996, 65, nr. 241-248; Popescu, Iacob 2016, 193, nr. 1038, 195-196, nr. 1064-1071. Cf. Mănușu-Adameșteanu, Poll 2004-2005, 541, nota 23, unde sunt precizate 21 de piese, repertoriile în teza de doctorat a lui A. Popescu.

¹¹⁰ Oberländer-Târnoaveanu 1980, 255 și nota 38 (un exemplar aflat într-o colecție particulară).

¹¹¹ Isvoranu, Vilcu 2010, 411, nr. 21.

¹¹² Ocheșeanu 2006, 220, nr. 597-606.

¹¹³ Mulțumim responsabilului științific al șantierului arheologic, dr. Constantin Băjenaru, pentru permisiunea de a oferi informații preliminare despre monedele de la Ovidiu.

¹¹⁴ Toate descoperirile repertoriile provin din zona litoralului, fiind distribuite atât în mediu militar (Ovidiu), cât și urban (Histria, Tomis). La Histria a fost descoperit un mic depozit, încheiat cu emisiuni *post* 445, care prezintă în compoziție o piesă de plumb (Poenaru Bordea, Dima 2007, 190-191, nr. 245-258). Săpăturile efectuate în fortificația de la Ovidiu au furnizat două grupuri monetare din vremea lui Zeno, cu structuri asemănătoare. Primul a fost recuperat de pe podeaua unei clădiri în anul 1984, dar a rămas încă inedit, fiind doar semnalat cu diferite ocazii (Băjenaru 2010, 133; Custurea, Talmațchi 2011, 300, nr. 110). După verificarea acestuia, am constatat faptul că datarea se confirmă, iar din cele 40 de exemplare, trei par a fi pastile neștanțate din cupru, iar una reprezintă sigur o rondelă monetiformă din plumb. Al doilea depozit este alcătuit din 86 *minimi* și a

Leo I

15. AE4; 12h; 0,70 g; 9 x 8 mm; MINAC, inv. 81915.

Stare de conservare: relativ bună.

Gradul de tocare: incert.

Av: legenda ilizibilă; bust drapat, spre dreapta (parțial vizibil).

Rv: monogramă.

Catalog: cf. Kent 1994, monograma 1, anii 457-474.

Context: Sector Sud (bazilică), 30.08.2010, □ J 55, complex C 10, -0,80-0,85 m, nivelare pentru podea N2 = nivelul N3/N2 (nivelare/refacere C 10).

*

Imitație realizată prin batere, probabil dintr-un aliaj cu un conținut ridicat de plumb¹¹⁶, aspect indicat de nuanța predominant gri a metalului. Lipsa maleabilității exclude posibilitatea unei piese confecționată exclusiv din plumb, precum piesa anterioară. Atât bustul, cât și monograma par neterminate. Monograma reprodușă se aseamănă cu varianta nr. 1 de la Leo I, remarcându-se prin absența literei **S**. Din același strat de nivelare mai provin alte trei monede oficiale datate în sec. al V-lea: o emisiune de modul AE3, tip GLORIA ROMANORVM (22) și două de modul AE4, tip „cruce în cunună”. Având în vedere datarea contextului în a doua jumătate a sec. al V-lea și suprapunerea acestuia de o amenajare din sec. al VI-lea, pare destul de probabil că imitația a fost produsă și a circulat în timpul domniei lui Leo I.

Rondele monetiforme¹¹⁷

16. Pb (modul AE4); ?; 0,74 g; 13 x 11,2 mm; MINAC, f.n.

Stare de conservare: corodată; îndoită.

Gradul de tocare: incert.

Context: Sector Sud (bazilică), 23.09.2015, □ G 47, substrucție stradă, între pietre = nivelul N3B (amenajare strada A, faza 2).

17. Pb (modul AE4); ?; 2,49 g; 13 x 12 mm; MINAC, f.n.

Stare de conservare: relativ bună; ușor îndoită.

Gradul de tocare: incert.

apărut în urma cercetărilor arheologice preventive din anul 2020, pe un nivel de călcare exterior, aproape de incintă. Pe lângă o piesă din plumb, acesta mai conține șapte monede care nu prezintă urme de ștanțare. Ultima descoperire provine dintr-un context funerar cercetat în anul 2017 la Constanța (Băjenaru *et alii* 2018, 177). Este vorba de un mormânt colectiv, de tip catacombă (M1), încadrat cronologic între ultimul sfert al sec. al V-lea și primul sfert al sec. al VI-lea, pe baza amforelor recuperate din camera de acces. Grupul de 14 *minimi* se încheie cu o emisiune de la Zeno și cuprinde trei imitații din plumb.

¹¹⁵ Tezaurul descoperit în vechiul cartier Anadolchioi al orașului Constanța are t.p.q. 545/546 și este alcătuit din *folles*, subdiviziuni, diverse emisiuni ale sec. al IV-lea și *minimi*, alături de 22 imitații din plumb de modul AE4, dintre care doar una imprimată cu o monogramă incertă (Mitrea 1983; Poenaru Bordea, Nicolae 1992).

¹¹⁶ Analizele efectuate asupra emisiunilor oficiale estice din sec. al V-lea au relevat creșterea aparent progresivă a cantității de plumb în aliajele utilizate, tehnică care presupunea costuri mai reduse și putea fi preluată de ateliere private (King *et alii* 1992, 62-63; cf. Kent 1994, 20-22, unde se subliniază faptul că folosirea plumbului în exces s-ar putea datora unor inițiative luate strict la nivelul atelierelor oficiale, fără un acord prealabil).

¹¹⁷ Pe lângă exemplarele prezentate, au mai fost descoperite alte 17 imitații de plumb neștanțate, pe care nu le-am inclus în acest studiu, deoarece provin fie din contexte bizantine timpurii (sec. al VI-lea), fie *passim*. Cele corespunzătoare modului AE4 au greutate cuprinse între 0,60 și 2,80 g, iar diametrele între 8 și 13 mm. Dacă acestea s-ar putea data în sec. al V-lea, alte două piese ar reprezenta mai degrabă imitații mai târzii, după *hemifollis* (8,54 g, 23,5 mm) și *decanumium* (4,76 g, 20 mm).

Observații: pastila groasă; prezintă tăieturi multiple, inclusiv pe muchie.

Context: Sector *Extra Muros* Sud, 30.09.2019, secțiunea S IV, □ 4, complex C 1, -1,90-2,00 m, în pământ brun compact prăbușit¹¹⁸.

*

Prima piesă este inferioară din punct de vedere calitativ față de cealaltă și se diferențiază inclusiv prin culoarea metalului. Ambele provin din contexte databile între anii 425 și 450, ceea ce indică prezența imitațiilor de acest fel la Ulmetum încă din al doilea sfert al sec. al V-lea. Chiar dacă debutul producției lor este dificil de stabilit și aproape sigur a diferit de la o zonă la alta, asemenea piese circulau deja în primul sfert al sec. al V-lea, nu departe de provincia *Scythia*¹¹⁹, dacă nu chiar de la sfârșitul sec. al IV-lea¹²⁰, dar poate în număr limitat.

Imitații incerte

Tip SALVS REIPUBLICAE (1/2)

Theodosius I?

18. AE4; 8h; 0,89 g; 11 x 10 mm; MINAC, f.n.

Stare de conservare: relativ bună.

Gradul de tocare: uzată.

Observații: pastila mai mică decât ștanțele; are aversul ușor descentrat.

Av: [...] I●● – [...]; bust diademat, drapat, spre dreapta.

Rv: [...] (A?)I; I(L?)I(A?) în exergă; Victoria avansând spre stânga, cu capul întors spre dreapta, cară un trofeu și trage un prizonier după ea.

Catalog: cf. Pearce 1951, tip general, anii 388-395.

Context: Sector Sud (bazilică), 21.08.2015, □ K 58, groapa G 37 (umplutură), -2,20 m de la nivelul șapei (est) = nivelul N1.

*

Imitație sau emisiune oficială cu ștanțele lucrate neglijent, particularitate observată în special la litere, care sunt mici și par nefinalizate. Combinația de simboluri și literă din legenda aversului sugerează intenția gravorului de a reda numele lui Theodosius I. Exerga ar putea reprezenta o variantă coruptă a celei specifice monetăriei de la Alexandria (**ALEA**). În cazul unei imitații, piesa putea fi cu greu identificată ca atare, din cauza stilului foarte apropiat de original.

Pastile neștanțate din cupru cu conținut ridicat de plumb?

19. AE4; ?; 1,19 g; 11,5 x 11 mm; MINAC, f.n.

Stare de conservare: relativ bună; ușor îndoită; flan fisurat.

Gradul de tocare: incert.

Context: Sector Sud (bazilică), 17.08.2011, □ L 50, complex A 23, -0,70 m, nivel călcare tasat (în structura lui) = nivelul N2/N1 (nivelare A 23).

20. AE4; ?; 1,04 g; 11,5 x 11 mm; MINAC, f.n.

Stare de conservare: relativ bună; ușor îndoită; lipsă un fragment.

Gradul de tocare: incert.

¹¹⁸ Pentru descrierea complexului, vezi Băjenaru *et alii* 2020, 268.

¹¹⁹ Poenaru Bordea, Nicolae 1992, 111.

¹²⁰ Cf. Williams 2005, unde sunt prezentate două depozite cu astfel de piese descoperite la Ferento (Viterbo, Italia), care au t.p.q. 378-383, respectiv 395-403.

Context: Sectorul de Est, 04.07.2008, □ J 4, complex C 1, -0,90 m, în șanțul de demantelare a zidului vechi = nivelul N2 (distrugere C 1 – structura adâncită).

Pl. II. Imitații incerte (sec. IV-V) de la Ulmetum (com. Pantelimonu de Sus, jud. Constanța): monedă realizată prin batere (18) și pastile neștanțate confecționate probabil dintr-un aliaj pe bază de cupru cu un conținut ridicat de plumb (19-24) / *Uncertain imitations (4th-5th century AD) from Ulmetum (Pantelimonu de Sus, Constanța County): struck coin (18) and blank flans probably made of a copper-based alloy with a high percentage of lead (19-24).*

21. AE4; ?; 0,93 g; 9 mm; MINAC, f.n.

Stare de conservare: relativ bună.

Gradul de tocire: incert.

Observații: pe una dintre fețe prezintă o protuberanță ovală abia vizibilă și pe cealaltă multiple adâncituri create de coroziune, care lasă impresia unui decor sau a unor litere.

Context: Sectorul de Est, 01.08.2012, secțiunea SB, □ 12/13, *passim* (pământ scos pe mal vest, posibil din complex/strat databil în sec. al V-lea).

22. AE4; ?; 0,79 g; 10 × 8,8 mm; MINAC, f.n.

Stare de conservare: relativ bună; îndoită (lovită?).

Gradul de tocire: incert.

Context: Sector Sud (bazilică), 01.10.2010, □ G 46-47 / H 46-47 (martor), -0,60-0,70 m, stradă = nivelul N2 (utilizare strada A, faza 2, ocupațional).

23. AE4; ?; 0,74 g; 11 × 10 mm; MINAC, inv. 81740.

Stare de conservare: puțin corodată; lovită și îndoită.

Gradul de tocire incert.

Context: Sector Sud (bazilică), 16.06.2009, □ I 57-58, complex A14b, -2,80-3,00 m, amenajare (groapa 1 de la sud, în I 58) = nivelul N3B.

24. AE4; ?; 0,71 g; 8 mm; MINAC, inv. 81850.

Stare de conservare: relativ bună.

Gradul de tocare incert.

Context: Sector Sud (bazilică), 10.09.2009, □ J 57, -0,60 m, galben de nivelare la sud de zid demantelat; posibil însă nivel călcare sec. V = nivelul N2/N1 (nivelare).

*

În cadrul imitațiilor incerte am inclus și aceste șase piese, de același modul, asemănătoare cu moneda nr. 15 prin culoarea mixtă a metalului (gri-roșiatic), cu diferența că sunt complet șterse, aspect care s-ar putea datora faptului că nu au fost ștanțate. Probabil din aceeași categorie face parte și o imitație de la Noviodunum, considerată a fi „realizată din plumb placat cu o foiță de cupru”¹²¹. Pastilele neștanțate din cupru sau alte aliaje, precum par a fi cele prezentate aici, au fost multă vreme trecute cu vederea în studiile dedicate descoperirilor monetare din situri, însă acum sunt identificate corespunzător și văzute drept emisiuni neoficiale, ce au circulat în paralel cu rondelele de plumb monetiforme, mai ales în a doua jumătate a sec. al V-lea¹²². Este de presupus că statul nu putea garanta valoarea lor, în lipsa oricăror urme care să indice autoritatea¹²³.

De remarcat faptul că, din cele șase monede, una este asociată cu un complex adâncit din al doilea sfert al sec. al V-lea (nr. 23) și două provin din contexte databile în a doua jumătate a sec. al V-lea (nr. 20, 22). Totodată, caracterul rezidual specific straturilor de nivelare, aduce în discuție posibilitatea ca alte două piese (nr. 19, 24) să fi fost extrase din contexte timpurii și apoi antrenate cu tot cu pământ, deci nu neapărat pierdute în timpul acțiunilor respective. În aceste cazuri, limita inferioară este nivelul N2, adică perioada 450-470/480.

CONCLUZII

Chiar dacă falsurile și imitațiile constituie aproximativ 1% din totalul emisiunilor romane târzii descoperite la Ulmetum, prezența lor reflectă conectarea fortificației la realitățile monetare specifice sec. IV-V, observate la nivel de imperiu. Pe de o parte, producția în cantități substanțiale a monedei de aur pentru susținerea armatei și a cheltuielilor administrative¹²⁴, a determinat o creștere a numărului de tranzacții efectuate, ceea ce a înlesnit plasarea falsurilor în circulație. Pentru a nu da de bănuț, erau copiate tipuri populare, după cum ne demonstrează inclusiv exemplarele de la Ulmetum. Pe de altă parte, apariția și persistența imitațiilor în circulație pare a fi strâns legată de evoluția sistemului monetar roman și ritmul de aprovizionare cu numerar mărunț. Majoritatea reproduc emisiuni oficiale comune de modul AE3 și AE4, fără a improviza o iconografie nouă, situație în acord cu frecvența foarte ridicată a acestor nominale în descoperiri¹²⁵. Lotul prezentat

¹²¹ Popescu 1996, 56.

¹²² Bijovsky 2012, 128-129; cf. Gorini 1996, 193, nota 24 („...in the second half of the fifth century it is probable that disks of lead, or of an alloy with a high percentage of lead, could circulate as ‘coin’.”). Despre dificultățile întâmpinate la identificarea pastilelor neștanțate, vezi Burrell 2008, 168.

¹²³ Poenaru Bordea, Nicolae 1992, 110.

¹²⁴ Kent 1956, 192-197.

¹²⁵ Eșantionul emisiunilor din metal comun descoperite izolat la Ulmetum (1911-2017) prezintă următoarea distribuție procentuală pe nominale: AE1 (0,06%), AE2 (2,03%), AE2/3 (0,06%), AE3 (54,76%), AE3/4 (3,14%), AE4 (39,75%), fracții radiate (0,17%).

este alcătuit exclusiv din piese AE3 (cinci ex.) și AE4 (17 ex.), toate cele ștanțate regăsindu-se și ca prototip la Ulmetum. Din punct de vedere stilistic, există exemplare care se apropie de original, dar și unele cu trăsături mult „barbarizate”.

Imitațiile după tipurile CONCORDIA AVG (3)/CONCORDIA AVGGG (cruce) și GLORIA ROMANORVM (11) sunt semnalate pentru prima oară în Dobrogea, iar cele de plumb completează harta descoperirilor de acest fel din același areal. O categorie aparte este reprezentată de emisiunile ce par a fi neștanțate și realizate dintr-un aliaj pe bază de cupru cu un conținut ridicat de plumb. Caracterul lor neoficial rămâne să fie probat atât prin analize metalografice corespunzătoare, cât și prin identificarea posibilelor analogii în alte eșantioane monetare aparținând unor situri contemporane cu Ulmetum.

Analiza contextelor arheologice ne indică circulația celor mai multe imitații în prima perioadă de funcționare a fortificației (cca 390/400-470/480) și în paralel cu prototipurile (Tabel 1). Nivelul N3, faza A (400?/410-420/425) se caracterizează printr-un număr redus de exemplare, un prim indicator al problemelor de aprovizionare specifice sec. al V-lea. În schimb, imitațiile asociate cu faza B a nivelului N3 (420/425-440/450) și cu nivelul N2 (450-470/480) reflectă desfășurarea unui fenomen mai amplu, constatat și în alte provincii¹²⁶, apărut ca răspuns la nevoia tot mai mare de numerar mărunt, în acord cu rata de schimb ridicată dintre *nummus* și *solidus*¹²⁷. Acesta a implicat circulația imitațiilor alături de emisiuni oficiale atât curente, cât și vechi de zeci de ani, multe tăiate la 1/2 sau 1/4¹²⁸, la care se adăuga orice putea fi asimilat cu moneda, precum rondelele neștanțate. După opinia lui G. Bijovsky, scăderea producției monetare oficiale în sec. al V-lea nu a semnalat o criză în adevăratul sens al cuvântului, ci a determinat apariția unui proces de transformare și adaptare a populației la acea măsură, marcat de improvizațiile enunțate mai sus. Subestimarea numărului real al emisiunilor atribuite acestei perioade, mai ales prin omiterea monedelor ilizibile sau insuficient precizate din eșantioane, creează deseori impresia unui declin în circulația monetară¹²⁹. Dacă corelăm datele observate la Ulmetum cu celelalte descoperiri similare din spațiul dobrogean și alte zone din imperiu, se conturează ideea existenței unei faze epidemice de imitare generalizată, încheiată odată cu reforma monetară a lui Anastasius din anul 498¹³⁰. Prin urmare, putem considera justă clasificarea imitațiilor prezentate drept monede de necesitate.

¹²⁶ Gorini 1996, 189-193; Stella 2019, 184 (Italia); Vasić 1988, 165-173; Ivanišević, Stamenković 2011 (provinciile *Pannonia Secunda*, *Moesia Prima*, *Dacia Mediterranea*); Adelson, Kustas 1962 (*Thessalia*); Milne 1926; Ford 2000, 361-363 (Egipt).

¹²⁷ Harl 1996, 177-179.

¹²⁸ Referindu-se la descoperirile din *Moesia Prima*, M. Vasić a propus plasarea debutului practicii de a tăia monedele după anul 425 (Vasić 1990, 82-83). O datare similară a fost constatată și pentru exemplarele din *Gallia* (Doyen 2016). Probabil tot în prima jumătate a sec. al V-lea își face apariția fenomenul și în provincia *Scythia*. O situație stratigrafică de la Ulmetum oferă argumente în acest sens. Astfel, din substrucția unei străzi, context asociat cu a doua fază de funcționare (420/425-440/450), s-au recuperat atât două monede tăiate la 1/2, cât și două tăiate la 1/4. Pe lângă aceste descoperiri izolate, vezi și grupul monetar cu t.p.q. 435, în structura căruia se află o emisiune perforată, una tăiată la 1/2 și o imitație (Vasilescu 2018a, 85-86, nr. 2, 3, 7).

¹²⁹ Bijovsky 2012, 166-170; cf. DeRose Evans 2013, 150. Desigur, este de preferat ca majoritatea monedelor incluse într-o analiză statistică să fie descoperite în context arheologic.

¹³⁰ Bijovsky 2012, 105.

Tabel. 1. Listă de concordanță a imitațiilor romane târzii certe și incerte de la Ulmetum (com. Pantelimonu de Sus, jud. Constanța) descoperite în context arheologic / *Concordance list of Late Roman imitations and uncertain imitations from Ulmetum (com. Pantelimonu de Sus, jud. Constanța) found in archaeological context.*

Nr. cat.	Nominal	Tip monetar / Categorie	Datare prototip	Datare context arheologic	Tipul de context	Nivel
3	AE3	FEL TEMP REPARATIO (FH3)	353/4 - 358	578? - 596/600?	secundar (dărâmtură)	N1, faza B
6	AE4	Victoria avansând spre stânga	381 - 423	400?/410 - 420/425	secundar (nivelare; depozit – t.p.q. 410-423)	N3, faza A
7	AE3	VIRTUS EXERCITI (2)	395 - 401	540/550 - 600/615	secundar (vegetal post-antic)	N1
8	AE3	VIRTUS EXERCITI (2)	395 - 401	sec. al VI-lea?	secundar (strat cu materiale reziduale)	
9	AE4	CONCORDIA AVG(GG) - cruce	?404 - 406	400?/410 - 450-470/480	secundar (nivelare)	N3/N2
12	AE4	CONCORDIA AVG(GG) - cruce	?404 - 406	450 - 470/480	primar (utilizare stradă)	N2
13	AE3	GLORIA ROMANORVM (11)	408 - 423	400?/410 - 420/425	secundar (nivelare; depozit – t.p.q. 410-423)	N3, faza A
14	AE4	monogramă Marcian (Pb)	450 - 457	450 - 470/480	secundar (umplutură groapă)	N2
15	AE4	monogramă Leo I (Cu+Pb?)	457 - 474	450 - 470/480	secundar (nivelare)	N3/N2
16	AE4	rondelă monetiformă (Pb)		420/425 - 440/450	primar (amenajare stradă)	N3, faza B
17	AE4	rondelă monetiformă (Pb)		sec. al V-lea (post 425)	secundar (umplutură complex adâncit)	
18	AE4	SALVS REIPUBLICAE (1/2)	388 - 395	540/550 - 600/615	secundar (umplutură groapă)	N1
19	AE4	pastilă neștanțată (Cu+Pb?)		450-470/480 - 540/550-578?	secundar (nivelare)	N2/N1
20	AE4	pastilă neștanțată (Cu+Pb?)		450 - 470/480	secundar (șanț de demantelare)	N2
22	AE4	pastilă neștanțată (Cu+Pb?)		450 - 470/480	primar (utilizare stradă)	N2
23	AE4	pastilă neștanțată (Cu+Pb?)		420/425 - 440/450	secundar (umplutură groapă)	N3, faza B
24	AE4	pastilă neștanțată (Cu+Pb?)		450-470/480 - 540/550-578?	secundar (nivelare)	N2/N1

O privire de ansamblu asupra tuturor imitațiilor romane târzii din Dobrogea ne permite formularea câtorva idei. În primul rând, numărul lor este nesemnificativ comparativ cu emisiunile oficiale, observându-se totuși o creștere la nivelul sec. al V-lea¹³¹. Apoi, se remarcă preponderența nominalilor mici, majoritatea fiind subdimensionate și cu greutate sub standardele teoretice. În ceea ce privește distribuția teritorială, acestea se concentrează în situri urbane și militare, puncte care au beneficiat de investigații arheologice mai extinse. Cu câteva excepții, depozitele monetare reflectă nu doar circulația simultană alături de prototipuri, ci confirmă și constatările referitoare la apariția imitațiilor într-un interval scurt

¹³¹ Această imagine ar putea fi totuși distorsionată într-o anumită măsură atât din cauza identificărilor eronate, cât și de diferențele în metodologia de săpătură a siturilor romane târzii, criteriu decisiv în procentul de recuperare al obiectelor de dimensiuni reduse, precum sunt monedele. Totodată, se impune verificarea colecțiilor muzeale care cuprind materiale provenite din Dobrogea.

față de momentul producerii originalelor. Conform stadiului actual al cercetării, nu dispunem de suficiente date cu privire la existența unor ateliere neoficiale în sec. al IV-lea. Prezența scăzută a imitațiilor ale căror prototipuri nu depășesc anul 378 s-ar putea datora mai degrabă fluxurilor de circulație monetară dinspre alte regiuni, ca urmare a activităților de comerț sau militare, unde astfel de emisiuni erau abundente¹³². Considerăm că originea lor nu poate fi restrânsă doar la zona de *limes* dunărean¹³³, mai ales dacă avem în vedere orientarea legăturilor economice ale spațiului dobrogean preponderent către provinciile estice, situație confirmată inclusiv prin descoperirile monetare¹³⁴. Numărul redus de exemplare ar avea drept cauză aprovizionarea suficientă cu numerar mărunț în cea mai mare parte a perioadei și poziția periferică a provinciei *Scythia*, fazele epidemice observate la nivel de imperiu fiind în general slab reprezentate. Același lucru ar putea fi valabil și în cazul imitațiilor realizate prin batere care reproduc emisiuni *post* 378. Mobilitatea tot mai mare a armatei, determinată de frecvența ridicată a conflictelor militare¹³⁵, a putut crea premisele importului indirect de monedă neoficială¹³⁶. Descoperirile de la Izvoarele (Pârjoaia) atestă producția locală a imitațiilor de plumb, însă nu excludem posibilitatea ca o parte din exemplarele dobrogene să provină din alte zone, unde astfel de piese circulau deopotrivă, precum Asia Mică sau peninsula Balcanică. Caracterul atipic al masei monetare specifice sec. al V-lea nu se poate explica decât printr-o acceptare generală a imitațiilor și a substitutelor de monedă în tranzacțiile obișnuite, care au persistat în circulație, atâta timp cât au continuat să fie folosite prototipurile.

BIBLIOGRAFIE

- Adelson, H.L., Kustas, G.L. 1960, *A Bronze Hoard of the Period of Leo I*, The American Numismatic Society Museum Notes 9, 139-188.
- Adelson, H.L., Kustas, G.L. 1962, *A Bronze Hoard of the Period of Zeno I*, The American Numismatic Society Numismatic Notes and Monographs 148, New York.
- Adelson, H.L., Kustas, G.L. 1964, *A Sixth Century Hoard of Minimi from the Western Peloponnese*, The American Numismatic Society Museum Notes 11, 159-205.
- Ajbabin, A. 1994, *I Goti in Crimea (secoli V-VII)*, în *I Goti*, Milano, 110-135.
- Ardevan, R. 1986, *Monedele de aur antice și bizantine din Muzeul de Istorie al Transilvaniei*, Buletinul Societății Numismatice Române 77-79 (1983-1985), 131-133, 237-256.

¹³² Aceleași motive au fost invocate și pentru raritatea imitațiilor din sec. al IV-lea descoperite la Aquileia (Stella 2019, 184-185).

¹³³ Moisil 2009, 276.

¹³⁴ Cf. Zugravu 2001, 448-457, 459-466.

¹³⁵ Pentru cronologia invaziilor barbare care au atins sau se prespune că au afectat și *Scythia*, vezi Madgearu 2010, 174-180.

¹³⁶ Chiar dacă nu a fost asociată cu activitățile militare, o situație elocventă este cea a imitațiilor turnate din sec. al V-lea descoperite în Israel, majoritatea provenind din Egipt (Bijovsky 2012, 167).

- Asolati, M. 2001, *Emissioni enee dell'età di Onorio con sigla "SM": una nuova attribuzione*, în Saccocci, A. (ed.), *Inspecto Nummo. Scritti di numismatica, medaglistica e sfragistica offerti dagli allievi a Giovanni Gorini*, Padova, 75-96.
- Bastien, P. 1985, *Imitations of Roman Bronze Coins, A.D. 318-363*, The American Numismatic Society Museum Notes 30, 143-177.
- Băjenaru, C. 2010, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian Area from Diocletian to Justinian*, The Center for Roman Military Studies 8, Cluj-Napoca.
- Băjenaru, C. 2018, *Fine wares from the excavations of the Late Roman Fort at Ulmetum (province of Scythia). Chronology of the late 4th and 5th century main contexts*, *Rei Cretariae Romanae Favtorvm* 45, 501-510.
- Băjenaru, C., Nopcea, C. 2008, *Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanța [Ulmetum]. Punct: Cetate. Sectorul de Est – secțiunea SB și bazilica creștină*, *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2007*, 218-219.
- Băjenaru, C., Nopcea, C., Vasilescu, D., Heroiu, A., Petcu, R., Dobrotă, S. 2009, *Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanța [Ulmetum]. Sector sud (bazilică)*, *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2008*, 164-165.
- Băjenaru, C., Nopcea, C.-M., Vasilescu, D., Heroiu, A., Petcu, R., Dobrotă, S., Lepădatu, D. 2010, *Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanța [Ulmetum]. Sector sud (bazilică)*, *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2009*, 137-138.
- Băjenaru, C., Nopcea, C.-M., Vasilescu, D., Petcu, R. 2011, *Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanța [Ulmetum]. Punct: Cetate. Sector sud (bazilică)*, *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2010*, 98-99.
- Băjenaru, C., Petcu, R., Vasilescu, D., Nopcea, C.-M. 2018, *Constanța, jud. Constanța [Tomis] – necropola orașului antic. Sector Centru. Str. Siretului, nr. 40-42 (aprilie 2017)*, *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2017*, 177-178.
- Băjenaru, C., Talmațchi, G.M., Vasilescu, D., Nopcea, C.M. 2020, *Pantelimonul de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanța. Punct: [Ulmetum]. Sector Extra Muros Sud*, *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2019*, 267-268.
- Băjenaru, C., Vasilescu, D. 2013, *Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanța [Ulmetum]. Sector Est*, *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2012*, 99-100.
- Bijovsky, G. 2012, *Gold Coin and Small Change: Monetary Circulation in Fifth-Seventh Century Byzantine Palestine*, Polymnia Numismatica Antica e Medievale. Studi 2, Trieste.
- Bland, R., Lorient, X. 2010, *Roman and Early Byzantine Gold Coins found in Britain and Ireland with an appendix of new finds from Gaul*, Royal Numismatic Society Special Publication 46, London.
- Boon, G. 1988, *Counterfeit Coins in Roman Britain*, în Casey, J., Reece, R. (eds.), *Coins and the Archaeologist*, Second edition, London, 102-188.
- Bruun, P.M. 1966, *The Roman Imperial Coinage, VII, Constantine and Licinius, A.D. 313-337*, London.
- Burrell, B. 2008, *Small Bronze Hoards at Late Fifth Century C.E. Sardis*, în Cahill, N.D. (ed.), *Love for Lydia. A Sardis anniversary volume presented to Crawford H. Greenewalt, Jr.*, Archaeological Exploration of Sardis 4, London, 159-228.
- Bursche, A. 2008, *Function of Roman coins in Barbaricum of Later Antiquity. An anthropological essay*, în Bursche, A., Ciolek, R., Wolters, R. (eds.), *Roman Coins Outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions, Proceedings of*

- the ESF/SCH Exploratory Workshop, Radziwiłł Palace, Nieborów (Poland), 3-6 September 2005, Collection Moneta 82, Wetteren, 395-416.
- Bursche, A., Więcek, T. 2010, *Roman gold coins and medallions, perforated or looped, from the collections of the National Museum of Ukrainian History in Kyiv*, Wiadomości Numizmatyczne 54, 2 (190), 193-224.
- Carson, R.A.G., Kent, J.P.C. 1965, *Late Roman Bronze Coinage A.D. 324-498*, II, *Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire A.D. 346-498*, London.
- Culică, V. 1972, *Moneda mărunță romano-bizantină din secolul al V-lea e.n. și unele replici în plumb, de la Izvoarele, jud. Constanța*, Pontica 5, 267-300.
- Custurea, G., Talmațchi, G. 2011, *Repertoriul tezaurelor monetare din Dobrogea*, Bibliotheca Tomitana 7, Constanța.
- Custurea, G., Vertan, A., Talmațchi, G. 1998, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XII)*, Pontica 31, 309-328.
- DeRose Evans, J. 2013, *Five Small Bronze Hoards from Sardis and Their Implications for Coin Circulation in the Fifth Century C.E.*, Bulletin of the American Schools of Oriental Research 369, 137-156.
- Dima, M., Elefterescu, D. 2009, *Monnaies de Durostorum – Ostrov (4e siècle av. J.-C. – 6e siècle ap. J.-C.)*, Collection Moneta 88, Wetteren.
- Dima, M., Popescu, A. 2005, *Monede antice descoperite în Dobrogea*, Buletinul Societății Numismatice Române 92-97 (1998-2003), 146-151, 367-374.
- Dima, M., Talmațchi, G. 2007, *Depozitul de monede turnate de bronz de la începutul secolului al IV-lea p.Chr. descoperit în portul Constanța în 1975*, în *Simpozion de numismatică organizat cu ocazia comemorării Sfântului Ștefan cel Mare, domn al Moldovei (1504-2004)*, Chișinău, 29 septembrie-2 octombrie 2004, București, 155-160.
- Doyen, J.-M. 2013, *Entre amulettes et talismans, les monnaies trouées: ce qui se cache sous les apparences*, The Journal of Archaeological Numismatics 3, i-xxxix.
- Doyen, J.-M. 2016, *Le fractionnement du numéraire romain au Ve siècle, des Ardennes au Jura: note de technologie monétaire*, Bulletin du Cercle d'études numismatiques 53, 2, 20-27.
- Eremić, D. 2014, *Coin finds beyond the Danube: functions of fourth century gold coins within barbarian societies*, în Bokern, A., Rowan, C. (eds.), *Embodying Value? The transformation of Objects in and from the Ancient World*, BAR International Series 2592, Oxford, 121-130.
- Farhi, Y. 2010, *City Coins from Roman Palestine Made of Lead and Comparable Materials*, în Barag, D., Zissu, B. (eds.), *Studies in Honour of Arnold Spaer*, Israel Numismatic Journal 17, Jerusalem, 177-186.
- Ford, M. 2000, *The coin hoards of late Roman/early Byzantine Egypt from the reform of Diocletianus to the reform of Anastasius, AD 294-491*, The Numismatic Chronicle 160, 335-367.
- Găzdac, C., Călian, L., Alföldy-Găzdac, A. 2007, *The Ancient and Byzantine Gold Coinages in the National History Museum of Transylvania / Moneda de aur antică și bizantină în Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei*, Coins from Roman Sites and Collections of Roman Coins from Romania III/2, Cluj-Napoca.

- Gorini, G. 1996, *Currency in Italy in the fifth century A.D.*, în King, C.E., Wigg, D.G. (eds.), *Coin Finds and Coin Use in the Roman World*, Studien zu Fundmünzen der Antike 10, Berlin, 185-202.
- Grierson, P. 1956, *The Roman Law of Counterfeiting*, în Carson, R.A.G., Sutherland, C.H.V. (eds.), *Essays in Roman Coinage presented to Harold Mattingly*, Oxford, 240-261.
- Grierson, P. 1988, *An enigmatic coin legend: IMP XXXXII on solidi of Theodosius II*, în Kos, P., Demo, Ž. (eds.), *Studia Numismatica Labacensia. Alexandro Jeločnik Oblata*, Ljubljana, 279-284.
- Grierson, P., Mays, M. 1992, *Catalogue of Late Roman coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. From Arcadius and Honorius to the Accession of Anastasius*, Washington.
- Gudea, N., Găzdac, C. 2003, *Odd 4th century coins in the hoards from Banat*, Ephemeris Napocensis 13, 243-259.
- Guest, P. 2008, *Roman Gold and Hun Kings: the use and hoarding of solidi in the late fourth and fifth centuries*, în Bursche, A., Ciolek, R., Wolters, R. (eds.), *Roman Coins Outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions, Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop, Radziwiłł Palace, Nieborów (Poland), 3-6 September 2005*, Collection Moneta 82, Wetteren, 295-307.
- Harl, K.W. 1996, *Coinage in the Roman Economy, 300 B.C. to A.D. 700*, Baltimore – London.
- Hendy, M.F. 1985, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge.
- Hernando, M.S. 2000, *As imitações de moedas de bronze do século IV d.C. na Península Ibérica: o caso do Ae2 Reparatio Reipub*, Trabalhos de Arqueologia 13, Lisboa.
- Hill, P.V. 1949, „*Barbarous Radiates*”. *Imitations of Third-Century Roman Coins*, Numismatic Notes and Monographs 112, New York.
- Hill, P.V. 1950, *Barbarous Imitations of Fourth-Century Roman Coins*, The Numismatic Chronicle, 6th Series 10, 231-270.
- Horsnæs, H.W. 2014, *Appropriation and imitation – A Barbarian view on coins and imitations*, în Gulløv, H.C. (ed.), *Northern Worlds – landscapes, interactions and dynamics, Research at the National Museum of Denmark*, Copenhagen, 319-324.
- Iacob, M. 2003, *Tezaurul de monede romane târzii de la Argamum (cap Dolojman, jud. Tulcea)*, în *Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea Independenței României, Chișinău, 24-26 septembrie 2002*, București, 113-136.
- Iacob, M. 2009, *La circulation monétaire à (L)Ibida (Scythie Mineure) du Ve siècle au début du VIIe siècle*, în Wołoszyn, M. (ed.), *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century. Proceedings from the conference organised by Polish Academy of arts and Sciences and Institute of Archaeology University of Rzeszow under the patronage of Union Académique Internationale (Programme No. 57 Moravia Magna) Kraków, 23-26 IV 2007, Moravia Magna, Seria Polona, III, Kraków, 61-79.*
- Iacob, M., Mănucu-Adameșteanu, M., Poenaru Bordea, Gh. 2001, *Argamum. Descoperiri monetare. Conспект preliminar*, Materiale și Cercetări Arheologice, Serie Nouă 1 (1999), 203-213.
- Iliescu, O. 1972, *Solidus emis de Theodosius I, găsit în nordul Dobrogei – Contribuții la numismatica theodosiană* –, Pontica 5, 525-536.

- Ilisch, P. 2016, *Imitationen der kleinbronzen des Typs VIRTUS EXERCITI*, în Schwarzer, H., Nieswandt, H.-H. (eds.), »Man kann es sich nicht prächtig genug vorstellen!«*. Festschrift für Dieter Salzmann zum 65. Geburtstag*, Band I, Marsberg/Padberg, 125-130.
- Isvoranu, Th. 2012, *Monede descoperite la Constanța în cartierul Viile Noi*, Studii și cercetări de numismatică, Serie Nouă 3, 19-72.
- Isvoranu, Th. 2018, *Monede și „vârfuri de săgeți” descoperite recent la Argamum și Enisala*, Materiale și Cercetări Arheologice, Serie Nouă 14, 231-235.
- Isvoranu, Th., Dabîca, M. 2009, *O monedă de aur din sec. V p. Chr. descoperită la Histria*, Tyragetia, Serie Nouă 3, 1, 309-312.
- Isvoranu, Th., Vîlcu, A. 2010, *Monede romane și bizantine descoperite la Halmyris*, Pontica 43, 407-423.
- Ivanišević, V., Stamenković, S. 2011, *New data on monetary circulation in northern Illyricum in the fifth century*, în Holmes, N (ed.), *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress (Glasgow 2009)*, Glasgow, 757-764.
- Kent, J.P.C. 1956, *Gold Coinage in the Later Roman Empire*, în Carson, R.A.G., Sutherland, C.H.V. (eds.), *Essays in Roman Coinage presented to Harold Mattingly*, Oxford, 190-204.
- Kent, J.P.C. 1981, *The Roman Imperial Coinage*, VIII, *The Family of Constantine I, A.D. 337-364*, London.
- Kent, J.P.C. 1988, *The fifth century bronze coinage of Honorius in Italy and Gaul*, Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini 90, 281-294.
- Kent, J. 1991, *The coinage of Arcadius (395-408)*, The Numismatic Chronicle 151, 35-57.
- Kent, J.P.C. 1994, *The Roman Imperial Coinage*, X, *The Divided Empire and the Fall of the Western Parts, A.D. 395-491*, London.
- King, C.E., Metcalf, D.M., Northover, J.P. 1992, *Copper-based alloys of the fifth century. A comparison of Carthage under Vandalic rule, with other mints*, Revue Numismatique, 6e série 34, 54-76.
- Knechtel, W. 1913, *Monete barbare din România*, Buletinul Societății Numismatice Române 10, 19, 11-18.
- Madgearu, A. 2010, *Barbarian invasions in northern Scythia Minor during the 4th-5th centuries*, Peuce, Serie Nouă 8, 173-184.
- Mănucu-Adameșteanu, Gh., Poll, I. 2004-2005, *Monede de plumb din epoca bizantină aflate în colecțiile din România (secolele V-VI și XI-XII)*, Pontica 37-38, 537-553.
- Milne, J. 1926, *The currency of Egypt in the fifth century*, The Numismatic Chronicle, 5th Series 6, 43-92.
- Mitrea, B. 1972, *Monede antice și bizantine descoperite la Păcuiul lui Soare*, în Diaconu, P., Vîlceanu, D. (eds.), *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, București, 181-212.
- Mitrea, B. 1983, *Un tezaur de monede bizantine descoperit la Constanța*, Pontica 16, 239-262.
- Moisil, D. 2009, *Moneda romană târzie în Barbaricum. România – studiu de caz*, în Țentea, O., Oprea, I.C. (eds.), *Near and Beyond the Roman Frontiers, Proceedings of a colloquium held in Târgoviște, 16-17 October 2008*, The Center for Roman Military Studies 5, Supplementum Cercetări Arheologice 16, București, 257-294.
- Moorhead, S. 2012, *The Coinage of the Later Roman Empire, 364-498*, în Metcalf, W.E. (ed.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, Oxford, 601-632.

- Morelli, A.L. 2009, *Il gioiello monetale in età romana*, în Lippolis, I.B., Guaitoli, M.T. (eds.), *Oreficeria antica e medievale. Tecniche, produzione, società*, Ornamenta 1, Bologna, 79-101.
- Mourey, W. 1998, *Conservarea antichităților metalice de la săpătură la muzeu*, traducere de Tomozei, M., București.
- Oberländer-Târnoveanu, E. 1980, *Monede antice și bizantine descoperite la Troesmis*, Peuce 8, 248-280.
- Ocheșeanu, R. 1975, *Un depozit de monede romane descoperit în Constanța*, Buletinul Societății Numismatice Române 67-69 (1973-1975), 121-123, 105-111.
- Ocheșeanu, R.V. 2000, *Circulația monetară în perioada 395-491/518 în Dobrogea*, în Iacob, M., Oberländer-Târnoveanu, E., Topoleanu, F. (eds.), *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare (1950-2000), Omagiu lui Simion Gavrilă la 45 de ani de activitate (1955-2000)*, Tulcea, 455-483.
- Ocheșeanu, R. 2006, *Les monnaies en Dobroudja de 270 à 498 (Scythie Mineure, Mésie Seconde)*, éd. G. Depeyrot, Collection Moneta 58, Wetteren.
- Ocheșeanu, R., Dicu, P.I. 1983, *Monede antice și bizantine din Dobrogea*, Buletinul Societății Numismatice Române 75-76 (1981-1982), 129-130, 441-455.
- Ocheșeanu, R., Vertan, A. 1987, *Monede de aur și de argint din secolele IV-V e.n. descoperite în Dobrogea*, Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos 3-4, 161-168.
- Pârvan, V. 1912, *Cetatea Ulmetum (I)*, Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice 2, 34, 497-607.
- Pârvan, V. 1913, *Cetatea Ulmetum (II)*, Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice 2, 36, 245-420.
- Pârvan, V. 1915, *Cetatea Ulmetum (III)*, Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice 2, 37, 265-304.
- Pearce, J.W.E. 1951, *The Roman Imperial Coinage*, IX, *Valentinian I – Theodosius I*, London.
- Petrescu, F. 2010, *Cultura Sântana de Mureș-Cerneahov. Arheologie și istorie*, în Măgureanu, A., Gáll, E. (eds.), *Între stepă și imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*, București, 41-78.
- Pilon, F. 2016, *Les imitations du milieu du IVe siècle: production, diffusion, interprétation*, în Chameroy, J., Guihard, P.-M. (eds.), *Produktion und Recyclen von Münzen in der Spätantike 1. Internationales Numismatikertreffen / Produire et recycler la monnaie au Bas-Empire 1ères Rencontres internationales de numismatique (15-16 mai 2014, Mainz)*, Mainz, 265-277.
- Poenaru Bordea, Gh. 1968, *Note numismatice dobrogene*, Studii și Cercetări de Numismatică 4, 397-404.
- Poenaru Bordea, Gh. 1991, *Monedele, în Fortificația și așezarea romană târzie de la Babadag-Topraichioi*, Peuce 10, 271-319.
- Poenaru Bordea, Gh. 2003, *Monedele*, în Suceveanu, Al., Zahariade, M., Topoleanu, F., Poenaru Bordea, Gh., *Halmyris, I, Monografie Arheologică*, Cluj-Napoca, 127-189.
- Poenaru Bordea, Gh., Dima, M. 2007, *Monnaies*, în Suceveanu, Al. (ed.), *Histria XIII. La basilique épiscopale*, Bucarest, 153-193.
- Poenaru Bordea, Gh., Nicolae, E. 1992, *Minimi din tezaurul descoperit la Constanța în cartierul Anadolchioi*, Buletinul Societății Numismatice Române 80-85 (1986-1991), 134-139, 101-115.

- Poenaru Bordea, Gh., Ocheșeanu, R. 1990, *Tezaurul de monede romane târzii descoperit la Beștepe*, Pontica 23, 277-314.
- Poenaru Bordea, Gh., Ocheșeanu, R. 1996, *Contribuții la cunoașterea circulației monedei de bronz în secolul al V-lea p. Chr. la Tomis*, Studii și cercetări de numismatică 10 (1993), 67-90.
- Poenaru Bordea, Gh., Ocheșeanu, R., Nicolae, E. 1988-1989, *Tezaurul de monede romane târzii descoperit la Ulmetum în 1912*, Pontica 21-22, 163-186.
- Popescu, A. 1996, *Monede romane târzii (sf. sec. III – sf. sec. V e.n.) descoperite la Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea)*, Studii și cercetări de numismatică 10 (1993), 47-66.
- Popescu, A., Iacob M. 2016, *Monede romane și bizantine timpurii descoperite la Noviodunum din colecția Muzeului de Istorie și Arheologie Tulcea*, Colecția Scythia Minor, Seria Numismatică 1, Iași.
- Popescu, A., Iacob, M., Georgescu, I. 1996, *Monede grecești, romane și bizantine timpurii din colecția Ioan Georgescu, Tulcea*, Cercetări Numismatice 7, 91-95.
- Preda, C. 2008, *Enciclopedie de numismatică antică în România*, București.
- Reiff, F., Bartels, M., Gastel, M., Ortner, H.M. 2001, *Investigation of contemporary gilded forgeries of ancient coins*, Fresenius Journal of Analytical Chemistry 371, 1146–1153.
- Rone, A., Hollard, D. 2010, *Digression sur un pseudo-aureus fourré imité du monnayage de Constance Chlore César à Siscia*, în Hollard, D. (ed.), *L'armée et la monnaie. II, Actes de la journée d'études du 25 avril 2009 à la Monnaie de Paris*, Paris, 67-70.
- Severeanu, G. 1919, «*Numi aerati*» dela Theodosius I, Buletinul Societății Numismatice Române 14, 29-30, 20-25.
- Severeanu, G. 1925, *Les monnaies frappées par la population thraco-romaine de la Moésie Inférieure a l'époque de Constantin le Grand*, Buletinul Societății Numismatice Române 20, 53-54, 8-16.
- Stella, A. 2019, *Aquileia tardoantica: moneta, storia ed economia*, Polymnia Numismatica Antica e Medievale. Studi 13, Trieste.
- Șeptilici, R.M. 2010, *Monete barbarizate de secolul al IV-lea, din bronz, din descoperiri izolate în Banat*, Analele Banatului, Arheologie-Istorie, Serie Nouă 18, 69-76.
- Talmațchi, G.M., Vasilescu, D. 2019, *Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanța [Ulmetum]. Punct: Cetate. Sector Sud-Vest*, Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2018, 369-373.
- Tudor, D. 1945, *Imitații barbare după monete imperiale romane târzii*, Revista Istorică Română 15, 3, 343-349.
- Vasić, M.R. 1982, *The organization of the mint in Thessalonica in the period between the years 364-378*, Numizmatičar 5, 52-59.
- Vasić, M. 1988, *The Circulation of Bronze Coinage at the End of the 4th and Beginning of the 5th Centuries in Moesia Prima and Pannonia Secunda*, în Kos, P., Demo, Ž. (eds.), *Studia Numismatica Labacensia. Alexandro Jeločnik Oblata*, Ljubljana, 165-184.
- Vasić, M. 1990, *Nalazi rimskog bronzanog novca IV i V veka iz municipijuma Horreum Margi (Ćuprija) / Trouvaille des monnaies de bronze de IVème et Vème siècle en municipe Horreum Margi (Ćuprija)*, Beograd.

- Vasilescu, D. 2018a, *Câteva depozite monetare din epoca romană târzie descoperite la Ulmetum (Pantelimonu de Sus, jud. Constanța)*, Studii și cercetări de numismatică, Serie Nouă 5-8 (2014-2017), 59-95.
- Vasilescu, D. 2018b, *Monede de bronz romane târzii inedite sau mai puțin cunoscute descoperite la Ulmetum (Pantelimonu de Sus, jud. Constanța)*, Oltenia. Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie 25, 193-201.
- Vasilescu, D., Custurea, G., Talmațchi, G. 2015-2016, *A problematic group of Late Roman bronze coins from Dobruja*, Oltenia. Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie 22-23, 213-256.
- Vertan, A., Ocheșeanu, R. 1987, *Tezaurul de monede romane târzii de la Straja (jud. Constanța)*, Pontica 20, 147-179.
- Williams, D. 2005, *Monete e piombi: due "borse" di IV-V secolo d.C. trovate a Ferento (Vt, Italia)*, în Alfaro, C., Marcos, C., Otero, P. (eds.), *XIII Congreso Internacional de Numismática (Madrid 2003). Actas – Proceedings – Actes*, I, Madrid, 815-821.
- Zugravu, N. 2001, *Regiunea Gurilor Dunării și Asia Mică în secolele IV-VI*, Memoria Antiquitatis 22, 439-493.